

AMER SULEJMANAGIĆ, AMRA ČUSTO

Carska ideologija i njene kasnije izvedenice sa sarajevskim primjerima afirmiranja, negiranja i kopiranja u procesima izgradnje kolektivnih identiteta od kraja XIX stoljeća do danas

Apstrakt: Tema rada je moderni način izgradnje identiteta koji se u Bosni i Hercegovini javlja s dolaskom Dvojne Monarhije i iskazuje kroz cara i dinastiju, ceremonijal, spomenike, *zemaljske* grbove i zastave uz promoviranje *zemaljskog* identiteta; kao i sudbina tih gradivnih elemenata u režimima koji su slijedili. Polazi se od ideje Carstva, prate se njegove transformacije do uništenja i revitalizacije carskog naslijeđa kao *ideje Srednje Evrope*, te negiranje carske ideologije uz praktično preuzimanje njene simboličke paradigme od strane kralja Aleksandra Karađorđevića i Tita u izgradnji državne ikonografije i identiteta države. Kakva je bila sudbina, kako su i kada istaknuti, redizajnirani–redefinirani, oštećeni, i najčešće uklanjani oni simboli koji su izgubili svoje značenje u političkim okolnostima od kraja XIX stoljeća do danas prikazat će se analizom promjena na nekim od sarajevskih monumentalnih državnih, vojnih i javnih zdanja.

Ključne riječi: Carstvo, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, grbovi, spomenici, kolektivni identitet, smjena režima

Abstract: The topic of the paper is the modern method of identity–building that emerges in Bosnia and Herzegovina with the arrival of the Dual Monarchy and is expressed through the emperor and dynasty, ceremonies, monuments, lands coats of arms and flags while promoting land identity; as well as the fate of these building elements in the regimes that followed. It starts with the idea of the Empire, traces its transformation to the destruction and revitalization of the imperial heritage as the idea of Central Europe, and the negation of imperial ideology with the practical takeover of its symbolic paradigm in the construction of state iconography and state identity by King Alexander Karadjordjevic and Tito. The fate of symbols, how and when they were introduced, redesigned–redefined, damaged, and most often removed those ones that had lost their meaning in political

circumstances since the end of XIX. century to the present will be presented by analyzing changes at some of Sarajevo's monumental state, military and public buildings.

Keywords: Empire, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, coats of arms, monuments, collective identity, regime change

Uvod

Uspostavom austro-ugarske uprave 1878. godine započinje period u kojem Bosna i Hercegovina doživljava velike promjene. Intenzivni infrastrukturni projekti, izgradnja komunikacija, počeci industrijalizacije, razvoj urbanih centara, zasnovanih na tehnološkim dostignućima tog vremena, reflektirati će se na transformaciju cjelokupnog društva, posebno gradova. *Duh novog vremena*, sveukupna modernizacija, na prelazu iz XIX u XX stoljeće, bila je potaknuta i značajnim dolaskom stranaca, činovnika, stručnjaka različitih profila, radnika i drugih pristiglih iz ostalih dijelova Monarhije. Oni su svojim životom i radom uticali na promjene u privredi, društvenim odnosima, etničkoj, vjerskoj strukturi, svakodnevnici i kulturi življenja.¹ Talas izgradnje, naročito Sarajeva kao Zemaljskog Glavnog grada uticao je na mijenjanje dotadašnje strukture i organizacije života u gradu. S nizom novih objekata grad zadobija izgled u skladu sa savremenim evropskim tokovima, a u javnom prostoru započinje primjena novih formi, simbola koji će doprinijeti promjenama u prezentiranju kolektivnih identiteta. Novi oblici ceremonijalnog, simboličkog manifestiranja dinastije započinju dolaskom Austro-Ugarske, pri čemu se naglašava važna uloga Habsburgovaca, njihovih simbola i grbova.²

Carska ideologija, zasnovana na starorimsko-bizantskoj, postojala je i u Osmanskom Carstvu, međutim njezin ceremonijal, zabilježen iz izveštaja o audijencijama stranih poslanika, bio je drukčiji. Carsko dostojanstvo osmanskih sultana bilo je u nekoliko navrata tema talijanskih umjetnika, pa čak i samog pape.

¹ Hadžibegović 2004, 19.

² Pojava grbova i s njima povezanih simbola stoji u uskoj vezi s krstaškim ratovima i kasnijim viteškim turnirima s praktičnim razlogom prepoznavanja i predstavljanja vojnika i njihovih predvodnika, vazala i seniora i uopće vizuelnog prikazivanja feudalnih odnosa. Grb i njegov nositelj su jedno. Grb se nasljeđuje, preuzima i prenosi kroz vrijeme i uvijek predstavlja osobu, kako onu koju je ga ranije nosila tako i onu koja ga trenutno nosi. Grb koji pripada vladaru ili pripadniku plemstva kasnije pod određenim uvjetima postaje grb njegove zemlje ili posjeda, jer se akumulacijom zemalja i posjeda povećava i broj grbova koji pripadaju istoj osobi. Kako vladar koji vlada dvjema ili više zemalja nije *isto* u tim svojim zemljama, tako ni grbovi tih zemalja nisu *isti* iako (kao osobni) pripadaju jednoj istoj osobi.

Poznati su nam portreti sultana Mehmeda II,³ i Sulejmana Zakonodavca,⁴ a papa Pio II poručuje 1462. godine sultanu Mehmedu II, (nakon zauzeća Carigrada) “kao jedinom dostojnom da bude rimski car: da s malo vodice (*aquae pauxillum*; t.j. krštenjem) neće biti na zemlji vladara da nadmaši tvoju slavu niti da bude suparnik tvojoj moći.”⁵ Ipak, ova zapadna carska paradigma biva samo sporadično usvojena na osmanskome dvoru, pa nam je ukupno poznato šest tamošnjih isprava sa sultanovim naslovom pisanim prema zapadnom carskom uzoru (u kojima se spominje Bosna, odnosno on kao vladar Bosne između ostalih zemalja).⁶

Bosna je ceremonijalnu orbitu istočnoga–bizantskog carstva ušla 1166. godine kada se Emanuel I. Komnen u svojoj tituli, između ostalih zemalja, oslovio i njenim carem; a zapadnog, Rimsko–njemačkog carstva, preko Ugarske najkasnije tridesetih godina XII stoljeća kada je Ladislav, sin kralja Bele II, dobio čast hercega Bosne.⁷ Odnos Osmanskog carstva prema vladarima dvaju carstava bio je u pravnom smislu različit. U slučaju bizantskog cara sultan je bio nasljednik, a u slučaju rimsko–njemačkog rival i osvajač zemalja čiji su vladari s tim carem bili u različitim aranžmanima ili su caru, kao takvom, pripadale. U ceremonijalnom smislu nije bilo prepreke da se nazivi svih bizantskih i osvojenih rimsko–njemačkih carskih zemalja nađu, prema potrebi, u sultanovom naslovu.

Simbole – spomenike, heraldiku i portrete (čime se ovaj rad bavi) izvorni osmanski carski ceremonijal ne poznaje, pa ga ni Bosna nije mogla vidjeti. Potreba da se iskaže odanost režimu kroz isticanje portreta važnih ličnosti, u javnom prostoru tek se u naznakama počinje manifestirati od vremena provođenja tanzimatskih reformi.⁸ Stoga je dolazak austro-ugarske vlasti na tom polju značio potpunu novost.

Prezentiranje ličnosti Habsburgovaca, posebno Franje Josipa, njegovi portreti, spomen-biste, uz heraldiku na objektima predstavljaju u Sarajevu uobličavanje potpuno novog identiteta, nove paradigme simboličkog i vizuelnog govora dinastije, u kojem su se reflektirali odnosi i ogledala složena struktura Carstva.

³ Sultan je oslovljen kao imperator/victor orbis s dva niza po tri krune. Portret naslikao Gentile Bellini 1480. godine – The National Gallery, London, NG 3099.

⁴ Sultan je prikazan s tigarom od četiri krune; za jednu krunu većom od papinske. Gravirao Agostino Veneziano 1535. godine. – Lukinich s.a., 9. Dostupno na: <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/37.html> (19. 4. 2020.)

⁵ “*non erit in orbe princeps qui te gloria superat aut aequare potentia valeat*” – Smith A. 2018, 158–159

⁶ Isprave su iz perioda od 1606. do 1747. godine i samo za saobraćaj sa Njemačkom. – Kurtaran 2006, 153, 162–163, 175–176, 187–188, 345–346 i 358

⁷ Isailović 2019, 35, 37.

⁸ Hrvatski slikar Vjekoslav Karas je dolazio u Travnik i radio portret Omer-paše Latasa. – Makuljević 2011, 213–227.

Iako značajno reformirana Austro-Ugarska je posebno na ceremonijalnom planu do svoga nestanka funkcionirala kao srednjovjekovna carska državna formacija. Carstvo je samo po sebi nadnacionalno, dinastičko i kako ga nacionalne granice ne limitiraju i ne definiraju ono zadržava i ne uništava srednjovjekovne velikaške i državne tvorevine koje mu pripadaju te perpetuira njihovo formalno postojanje čak i kada su praktično prevaziđene. Habsburgovci su bili posljednji vladari apstraktne srednjovjekovne univerzalne monarhije i s njom su baštinili kosmopolitski duh.⁹ Te srednjovjekovne (i katkad ranonovovjekovne) državne tvorevine su *zemlje/krunske zemlje/Kronländer/krunovine*; koje su opet članice dijelova Carstva/*Reichsteile*: Austrija, Ugarska, Češka i Bosna na koju je za vrijeme austro-ugarske uprave proširen carski simbolički sistem kao dio formi kojima se uspostavljao i cirkulirao kolektivni *zemaljski/državni/dinastički* identitet. U Bosnu i Hercegovinu je vraćen stari grb cara i kralja kao njezinog vladara i iz toga grba je izvedena zastava.¹⁰ Grb Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave je bio stari bosanski grb (s kraja XV stoljeća) inverznih boja; zlatni štit s crvenom rukom koja drži sablju krivošiju i bosanskom–ljljanovom krunom iznad. Ruka izlazi iz oblaka kao simbola Nebesa–Boga–*Manus Dei* i sakralizira borbu (za oslobođenje od Osmanlija) kao Božansko djelovanje. Iz boja grba su izvedene boje bosanskohercegovačke zastave (u habsburškim zemljama je za zastavu korišten izraz *Zemaljske boje– Landesfarben*) kao crveno–zlatne dvobojske. Grbovi (krunskih) zemalja u sebi nemaju ništa političko,¹¹ njihova je svrha bila reprezentativna, to nisu bili ni državni grbovi. Radilo se o osobnim grbovima vladara svake od tih zemalja koji su nasljedstvom (i drugim načinima sticanja) nepromijenjeni prenošeni na kasnije nasljednike/vladare

⁹ Taylor 1990, 14.

¹⁰ Kada je Bosna i Hercegovina došla pod vlast austro-ugarskog cara i kralja u njoj se počeo upotrebljavati grb koji su toj zemlji (koje se nikada nisu odrekli) 1493/1495. godine, nakon Krbavskog poraza, dodijelili ugarski kralj Vladislav II Jagelović i rimsko–njemački kralj (i kasnije car) Maksimilijan I, a potvrdio ga je 1598. godine car Rudolf II, nakon pobjede kod Siska (čime su protivnici u toj bici definirani kao Bosanci, a ne Turci). Taj grb je bio štit s rukom koja drži sablju krivošiju i u austrijskom/austro-ugarskom ceremonijalu je predstavljao grb cara/kralja kao vladara Bosne sve do kraja postojanja Carstva. U samoj Bosni za vrijeme osmanske vlasti (kao i u cijelom tom carstvu) grbovi nisu postojali, ali je ipak zabilježen prijenos simbola iz Austrije kada se, 1658. godine, u Sarajevu koristi zastava s rukom koja drži sablju Zulfikar. – O grbu Bosne i iz njega (nakon okupacije 1878. godine) izvedenoj zastavi vidjeti: Sulejmanagić 2009, 25–28.; Sulejmanagić 2018, 103–110.; Sulejmanagić 2019a, 5–6.

¹¹ Mogućnost političke upotrebe srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih grbova u Dvojnoj monarhiji na prelazu XIX. u XX. stoljeće jednaka je mogućnosti političke upotrebe naziva zemalja kojima pripadaju. Drugim riječima na primjeru Bosne (i Hercegovine); ako je ona sada carska i kraljevska zemlja (koje se kraljevi i carevi nisu odricali ni kada je pala pod osmansku vlast) onda ona može biti predstavljena samo grbom cara i kralja kao njezina vladara i to onim starim, izvornim, heraldičkim produktom kraljevske i carske kancelarije.

i počeli su se smatrati državnima tek kad je više njih objedinio jedan isti vladar da bi oslikavali njegov vladarski naslov/titulu.¹²

Caraska ideologija i carski legitimitet

Ceremonijal i simbolika ideje (Habsburškog) Carstva, koji u Bosni i Hercegovini, kao potpuna novost, aktivno žive krajem XIX i početkom XX stoljeća da bi uprostorili zvaničnu ideologiju, razvijali su se tokom dugog vremenskog perioda s ciljem ustanovljavanja, razvijanja, prilagođavanja i održavanja carskog legitimiteta. Carski legitimitet je formalno i ideološki zasnovan na volji naroda još od doba starog Rima kada su carevi proglašavani aklamacijom–izborom od strane naroda i vojnika. Sveti Rimski carevi su birani od strane kneževa izbornika. Prvi put se to dogodilo 1002. godine u Istočnofranačkom carstvu kada je za njemačkog kralja izabran Henrik II (koji je postao car 1014. okrunjenjem u Rimu).¹³ Sastav izbornoga tijela iz doba početka te prakse nije poznat, ali će kasnije biti određeno da se to tijelo sastoji od crkvenih velikodostojnika (3 nadbiskupa) i svjetovnih izbornika (4), i kasnije će sve do par godina prije raspuštanja Carstva (1806.) biti proširivano, od kojih će zemlja samo jednog (češkog kralja) ostati vezana za Austrijsko Carstvo kada bude osnovano 1804. godine. Put do carskog naslova tekao je preko kraljevskog; prvo kao kralja Rimljana–rimskog kralja (od Maksimilijana I, iza 1508. godine, kralja Njemačke–kralja u Njemačkoj), a tek potom kao cara Svetog Rimskog Carstva njemačke narodnosti.

S porazom od Napoleona Rimsko–njemačko Carstvo je zadesila unutrašnja kriza i započelo je njegovo raspadanje. Car Franjo II je zaključio da treba raspustiti Carstvo koje su mnogi savremenici još uvijek doživljavali kao sredstvo vjerskog spasenja. Da bi sačuvao titulu postao je Austrijski car Franjo I,¹⁴ a Austrija carevina. Iako ni jedna njena izvorna zemlja nije rangom bila viša od nadvojvodstva ona je obuhvatala više zemalja s rangom kraljevstva. Ideja Carstva je time što je rimsko–njemački Franjo II postao 1804. godine austrijski Franjo I dobila i svoju francusku komponentu. Doživotni konzul Napoleon se pozvao na karolinšku tradiciju i okrunio za cara u Aachenu kasnije iste godine, držeći da je, kad je Sveto Rimsko Carstvo njemačke narodnosti ostalo bez cara, mogao izvesti

¹² O odnosu vladarskog grba i naslova (u smislu da grb oslikava naslov, a naslov opisuje grb) vidjeti (s primjerima) u: Sulejmanagić 2018, 104–107.; a za primjer odnosa titule i grba na velikom kraljevskom pečatu cara Ferdinanda I. (kao kralja–vladara *zemalja ugarske krune*) iz 1564. godine (gdje se nalazi i naziv i grb Bosne) u: Sulejmanagić 2009, 26.

¹³ Dirlmajer i dr. 2009, 30

¹⁴ Dirlmajer i dr. 2009, 165.

translatio imperii s Njemačke na Francusku što je obrazložio papi Piju VII,¹⁵ smatrajući da je svojom vlašću nad Francuskom, Njemačkom i Italijom obnovio carstvo Karla Velikog. Rusija i Engleska su se Napoleonovom potezu protivile ali ne i dvor u Beču opravdavajući ga pravom koje donosi položaj konzula, a u stvari se nadajući povratku Francuske u normalne, monarhističke, prilike. Bečki dvor je preuzimajući kršćansko–univerzalističku nadnacionalnu carsku paradigmu, kroz dinastički dom Habsburgovaca, ustanovio nasljedno austrijsko carstvo, prošireno na Ugarsku uz poštovanje *ustava i prava zemalja*.¹⁶ Pravo na sahranu starog carstva ipak nije imao Napoleon, nego Franjo (II) I. On se 6. avgusta 1806. odrekao rimsko–njemačke krune i objavio ukidanje Carstva oličenog u toj kruni,¹⁷ pri čemu su vrijednosti srednjovjekovnih kršćansko–univerzalističkih nadnacionalnih tradicija produžene kroz novo *Austrijsko Carstvo* na temelju prava habsburškog doma kome su i staro i novo carstvo pripadali.

Nakon propasti ugarskoga kraljevstva 1526. godine dinastička ideologija Ferdinanda I. Habsburškog usvaja model po kojem su sve zemlje koje brani Dinastija zapravo posjed Habsburgovaca. Na političko–ceremonijalnom planu donosi se *dvorski red*, organizira centralna uprava, uvode reforme s novim upravnim poretkom koje jače povezuju Austriju, Češku i Ugarsku što se u nekim načelima zadržava sve do 1848. godine. Ferdinand traži i od Osmanskog carstva da prizna njegova prava u Ugarskoj.¹⁸ Tek s Austrijsko–mađarskom nagodbom 1867. godine ovaj je poredak transformiran u dvojnu, Austro–Ugarsku Monarhiju kada dvije zemlje postaju ujedinjene osobom kralja: austrijskog cara i apostolskog kralja Ugarske; dok u pravnom smislu sama Ugarska nagodbu potpisuje s carem kao svojim kraljem, a ne

¹⁵ Napoleon je 1806. godine ovako pisao papi: “Ja sam Karlo Veliki, jer i ja, poput Karla Velikog, objedinjujem francusku krunu i krunu Lombarda, i jer moje Carstvo graniči s Istokom.” – Le Rider 1998, 32–33.

¹⁶ Zöllner / Schüssel 1997, 222

¹⁷ “*Ovime sasvim opravdano uvjereni u potpunu nemogućnost daljnjeg izvršavanja obveza unutar naše carske službe, dužni smo zbog svojih načela i svojeg dostojanstva oderći se krune, koja je samo toliko dugo u našim očima mogla imati svoju vrijednost, koliko smo dugo mi bili sposobni odgovarati ukazanu nam povjerenju sa strane kneževa izbornika, kneževa i staleža, kao i preostalih pripadnika Njemačkog Carstva i dostojno izvršavati pružete dužnosti.* – Sukladno tome, ovim dokumentom objavljujemo da sponu koja nas je dosada vezala uz državu Njemačkog Carstva smatramo prekinutom, da carski poglavarski ured i dostojanstvo smatramo ukinutima činom ujedinjavanja konfederalnih rajnskih staleža, da sebe smatramo oslobođenima od svih preuzetih obveza prema Njemačkom Carstvu, te da se upravo zbog toga odričemo nošene carske krune i vođenja carske vlade. – Istodobno oslobađamo kneževe izbornike, kneževe, staleže i sve pripadnike carstva, a posebice članove vrhovnih državnih sudova te preostale carske podanike od njihovih obveza, koje su ih konstitucijski vezale uz nas, kao zakonske poglavare carstva.” – Zöllner / Schüssel 1997, 223–224.

¹⁸ Zöllner / Schüssel 1997, 136–137

s Austrijom čije se ime u službenoj upotrebi spominjalo samo kao dio potpunog vladarskog naslova.¹⁹

Od samih početaka Carstvo je imalo mističnu povijesno–religijsku dimenziju u smislu da je Carstvo jednako Božijoj vladavini. Ideja da je vjernost podanika caru istovremeno i pokornost Bogu, živjela je do kraja Carstva u habsburškom domu kao *Hausmacht*; stav prihvaćen i od većine podanika prema kojem Bog vlada na zemlji putem habsburške kuće.²⁰ Ipak, carsku moć je i u doba strogog apsolutizma ograničavao zakon (*Rex sub lege*) s cijelom strukturom institucija koje su osiguravale kontrolu.²¹

U Dvojnoj Monarhiji, bili su uređeni odnosi među habsburškim zemljama pri čemu je dinastija sa vojskom imala poseban odnos, ona je bila oslonac njene moći, te uz zajedničko ministarstvo finansija i vanjskih poslova važna i čvrsta poveznica između Austrije i Ugarske. Na njenom čelu stajao je vrhovni zapovjednik, sam car čija je figura predstavljala utjelovljenje države, pa se i oblikovanje takve slike odražavalo kroz simboličke predstave Franje Josipa u javnom prostoru.

Historiografska djela obično posvećuju pažnju političkom aspektu pojmova, osoba, događaja ili procesa. S ceremonijalno–ideološkog aspekta (što je gledište zastupljeno u ovome radu) isti pojmovi imaju drukčije značenje. To ćemo objasniti na pojmu *car i kralj / carski i kraljevski / K.u.K.* U političkom smislu značenje ovoga pojma je reduktivno jasno; on označava osobu koja je istovremeno *austrijski car i ugarski kralj*; zajedničku administrativnu instituciju Austrije i Ugarske unutar Dvojne monarhije kao države i slično. Međutim, u ceremonijalno–ideološkom smislu ovaj pojam označava osobu koja je istovremeno *austrijski car i kralj svih drugih kraljevstava*.²²

Za tumačenje temeljnoga načela na kojem je počivalo Austro-Ugarsko carstvo; lojalnosti vladaru i dinastiji; može nam poslužiti trenutak aneksije Bosne i Hercegovine (koji južnoslavenske nacionalne historigrafije uglavnom interpretiraju

¹⁹ Zöllner / Schüssel 1997, 257–258.

²⁰ Le Rider 1998, 29; Mak 2012, 47.

²¹ Hanák 1998, 264; Fred E. Schrader prema: Le Rider 1998, 25.

²² Kraljevstva Češke, Ugarske, Hrvatske, Dalmacije, Slavonije itd. Među svim ovim zemljama istog ranga Ugarska se razlikuje samo po tome što je njezin kralj *Apostolski* što kao pojam traje od 1001. godine kada je papa Silvester II pri okrunjenju dodijelio naslov *Apostolski kralj Ugarske* prvom kralju te zemlje Stjepanu Arpadoviću. – *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58164> (6. 4. 2020.) Ovdje se nećemo baviti titulama austro-ugarskog vladara, nego ćemo, ilustracije radi, navesti vrlo kratak naslov kojim se oslovio u Proglasu o aneksiji Bosne i Hercegovine: *Mi Franjo Josif I., Car Austrijski, Kralj Češki itd. i Apostolski kralj Ugarski*, (Božić i dr. 1972, slika 148, između str. 368. i 369.) pri čemu su u *itd.* sadržana sva druga kraljevstva.

osvajacki negativno, zanemarujući da je taj čin *predstavljao i uvođenje ustavnosti i zakonske podloge za predstavljanje u višem stepenu političkog života uz zadržavanje zasebne uprave jednog naroda u svojoj domovini* (BiH) i Proglas na Narod Bosne i Hercegovine koji je 7. oktobra 1908. godine u Budimpešti izdao car i kralj Franjo Josip I.²³ Na temelju “*onih veza, koje su u starijem vremenima postojale izmeđju Našijeh dičnijeh Predaka na ugarskome prestolu i ovijeh zemalja on proteže prava Naše suverenosti na Bosnu i Hercegovinu i hoćemo, da se i na ove zemlje primjenjuje red našljedstva koji vrijedi za Našu kuću.*” Na kraju proglašenja car i kralj poručuje: “*Vi ćete se zato podsigurno pokazati dostojni povjerenja, koje se u Vas polaže odanošću i vjernošću prema Nama i Našem domu. I tako se Mi nadamo, da će plemeniti sklad izmeđju vladara i naroda, taj najdragocjeniji zalag svega državnoga napretka, Naš zajednički rad uvijek pratiti.*” U ovim je riječima iskazana sva filozofija i teorija carstva i njegovog ceremonijala. Pravo na Zemlju se polaže na temelju *srednjovjekovnih odnosa*; temelj carstva je *lojalnost vladaru i dinastiji, te poštovanje nasljednih dinastičkih prava*; a napredak se postiže *u plemenitom skladu između vladara i naroda*. Aneksiju, kao promjenu ustavnopravnog položaja Bosne i Hercegovine je Austro-Ugarska morala izvesti jer, prema zajedničkom ministru vanjskih poslova grofu Aloisu Aehrenthalu, nije mogla dopustiti da mladoturski revolucionari nakon pada sultana Abdulhamida pri uvođenju parlamentarnog sistema održe izbore i u Bosni i Hercegovini koja je još uvijek bila formalno pod sultanovom vlašću.²⁴

Dvojna Monarhija je bila *imaginarna zajednica* čiji se pripadnici *nikad nisu sreli* i kojima niko nije pokušao nametnuti *nacionalno jedinstvo*, a ipak su osjećali da su članovi *jedne zajednice čije je vezivo bio Franjo Josip I. Za podanike cara koji govori o svojim narodima a ne o svom narodu* bilo je važno što *on postoji*, a ne šta *on čini*.²⁵ Nadnacionalni karakter austrijskog carstva bio je trn u oku nacionalističkom raspoloženju njegovih srednjo i južnoevropskih sastavnica, a posebno tradiciji države-nacije na kojoj je zasnovana Francuska (pod čijim vodstvom je Saint-Germainskim sporazumom Austro-Ugarska rasturena), iako su stariji i razumniji francuski diplomati zagovarali spašavanje tog carstva putem njegove reorganizacije kako bi se izbjegla izgledna zlosretna sudbina stanovništva budućih država centralnoistočne Evrope.²⁶ Deseta od Četrnaest tačaka američkog predsjednika Woodrowa Wilsona od 8. januara 1918. iskorištenih za Versajsku konferenciju glasila je: *Narodima Austro-*

²³ Božić i dr. 1972, slika 148, između str. 368. i 369.

²⁴ Zöllner / Schüssel 1997, 267.

²⁵ Mak 2012, 46, 47.

²⁶ Le Rider 1998, 98–99, 144–145. Za pregled stavova o ideji, mitu i stvarnosti vezanih za Austro-Ugarsku vidjeti: Le Rider 1998, 33–53.

*Ugarske, čije mjesto među drugim nacijama mi želimo vidjeti osiguranim i očuvanim, treba biti pružena najslobodnija prilika za autonomni razvitak.*²⁷ Sporazumom u Saint Germain-en-Laye iz 1919. godine mala Republika Austrija proglašena je pravnim nasljednikom Habsburške Monarhije.²⁸ Car Karlo I je 11. novembra 1918. godine izdao proglas kojim se odriče vlasti u Austriji.²⁹ Tu se obraća u prvom licu jednine s velikim početnim slovom (a ne kako je bilo uobičajeno za cara u prvom licu množine s velikim početnim slovom), niti jednom ne spominje svoju carsku titulu, potpisuje sa samo sa Karl još uvijek zadržavajući (na tri mjesta) izraz *Moji narodi*.³⁰

Habsburška misija u Srednjoj Europi,³¹ nastavljala se na srednjovjekovne integrativne ideje, oličene još sredinom XIV stoljeća u intelektualcima s praškog Karlovog univerziteta koji razmišljaju o *višenacionalnoj zajednici u kojoj će svaka nacija imati pravo na svoj jezik*, i kulminira *pojavom habsburškog carstva kao unije triju neovisnih država – Češke, Mađarske i Austrije*.³² Ubrzo nakon 1848. godine mnogi umni ljudi su shvatili opasnost koju nacionalizam predstavlja za opstanak Monarhije kao srednjoevropske integracije. František Palacky je svojom *Austrijskom državnom idejom*, prema kojoj je Monarhija *međusobno povezana zajednica, sposobna pružiti zaštitu malim narodima*, a ne *običan konglomerat teritorija*, zalagao za *reformiranu, saveznu Austriju*,³³ i branio svoju češku nacionalnost i zagovarao *habsburšku nadnacionalnost*, na načelu jednakosti *prava svih naroda*.³⁴ Habsburšku monarhiju, *prvu europsku integraciju*, je *slobodoljubiva francuska nacija* potpuno raskomadala umjesto da ju je *preuredila u demokratsku federaciju*,³⁵ što je samo pojačalo ranije ideologije Mitteleurope koje su već bile *obojene određenim animozitetom protiv francuske modernosti*.³⁶

²⁷ Zöllner / Schüssel 1997, 289.

²⁸ Zöllner / Schüssel 1997, 294.

²⁹ Taj se datum uzima za trenutak prestanka postojanja Habsburške Monarhije. – Jareb 2010, 242 nap. 326.

³⁰ Zöllner / Schüssel 1997, 291.

³¹ Le Rider 1998, 30.

³² Kundera 1998, 198–199.

³³ Hanák 1998, 262.

³⁴ *Povijest je nagomilala na jugoistoku Europe, duž granice s Rusijom, skupinu naroda vrlo različitih po podrijetlu, jeziku, povijesti i običajima, Slavene, Rumunje, Mađare, da ne govorimo o Grcima, Turcima i Albancima; ta plemena, od kojih ni jedno nije dovoljno jako da se odupre opasnom susjedu, udružila su svoje slabosti; Dunav je veza koja ih međusobno povezuje (...) Doista, da austrijsko carstvo već dugo ne postoji, trebalo bi ga svakako osnovati, u interesu Europe, u interesu samog čovječanstva.* – Le Rider 1998, 58–59; Kundera 1998, 192–193.

³⁵ Konrád 1998, 173–174.

³⁶ Le Rider 1998, 30.

Opća slika Carstva iz sfere ideologije i ceremonijala, kao idealne nadnacionalne organizacije, sukobljavala se s političkim nacionalnim težnjama, pri čemu odnos nije bio crno–bijel u smislu da nadnacionalno Carstvo oličava sve pozitivno, a razarajući nacionalizmi sile mraka. Još od kasnog srednjeg vijeka uvidale su se protonacionalne težnje i pokreti, a kasnije već znatno jasnije definirani nacionalni programi i Carstvo im se nastojalo prilagoditi. Carske zemlje i narodi (*Moje zemlje–Moji narodi*) nisu bili komplementarni pojmovi. Zemlje su bile, stare još egzistirajuće, srednjovjekovne tvorvine, a narodi njihovo ukupno stanovništvo, svi zemaljski pripadnici, svi podanici cara u pojedinim zemljama, bez obzira na različito etničko porijeklo i osjećaje. Probleme nastale zahtjevima pojedinih etničkih elita za redefinicijom svoga položaja u pojedinim zemljama Carstvo je nastojalo riješiti pregovorima i patentima uz održavanje iluzije o nepomućenim idealnim odnosima. Primjeri rješavanja problema izazvanih težnjama vjerskih i seljačkih pokreta, buržoazija i liberalnih ideja (zbog Napoleonovog utjecaja je uostalom i raspušteno Sveto Rimsko–njemačko carstvo i kao jedina mogućnost osnovano Austrijsko) su brojni i protežu se kroz stoljeća (pri čemu je njemačka–austrijska strana bila mnogo velikodušnija od ugarske): Česi s refleksijama husitskoga pokreta kao temelja *Confessio Bohemica* iz 1575. godine–temelja modernog češkog nacionalnog identiteta zajedno sa sjećanjem na Jana Žišku; Vlasi u Hrvatskoj sa Statuta Valachorum cara Ferdinanda II iz 1630. godine; Srbi (kao *Natio Illyrica seu Rasciana*) s poveljom Marije Terezije iz 24. aprila 1743. godine,³⁷ Austro–Ugarska i Ugarsko–Hrvatska nagodba iz 1867. i 1868. godine. Neuspješni su bili protumađarski pokreti u Transilvaniji: prorumunski njemačkih Sasa 1849. i Rumuna (*Izjava iz Blaža*) 1868. godine. Shvaćajući mogućnosti nacionalizama kao razarajućih sila Carstvo je, u zavisnosti od snage narodnih pokreta i unutrašnjih odnosa snaga, zahtjeve (pa i one za *teritorijalizacijom*), prihvatilo ili odbijalo, a nekada i ranije data prava poništavalo.

Brojni politički teoretičari habsburškog carstva bili su svjesni da se *nacionalizam kao politička sila ne može ignorirati*, ali su, nasuprot francuskom stavu, upravo nacionalnu državu smatrali *anakronizmom u suvremenom svijetu*, i u tom stavu nisu bili usamljeni jer je i Britance trebalo dugo ubjeđivati da napuste *ideju ponovnog formiranja habsburškog carstva*.³⁸ Carstvo (s isključivo povijesnom kohezijom i legitimitetom) se čak i danas smatra modelom, *nedvojbena jedinstvenim modelom svoje vrste u modernoj i suvremenoj Europi*, modelom *federacije (ili konfederacije) koji je postojao prije teritorijalnih država koje su ga tvorile*.³⁹ Ideja Srednje Evrope kao *živućeg*

³⁷ Von Bartenstein 1802, 46–51.

³⁸ Mazower 2004, 55, 60.

³⁹ *Tako se Sveto Carstvo njemačke narodnosti iz razdoblja 1648. – 1806. godine doima kao “nazadno” samo ako ga se sudi po tobožnjoj normalnosti stvaranja nacionalne države koje se temelji na već ustaljenom stanovništvu i teritoriju već utvrđenih granica.* – Le Rider 1998, 26.

organizma nije bila strana ni nekim vodećim političarima u državama nastalim na ruševinama Dvojne Monarhije. Jedni su se zalagali za *Demokratsku srednjoeuropsku zajednicu*, a drugi za *Dunavski savez*.⁴⁰

Austro-Ugarska monarhija kao nasljednica Svetog Rimskog Carstva njemačke narodnosti nelingvističkog i netničkog određenja koje je prema J.J. Rousseau omogućilo održavanje mira između civiliziranih zemalja,⁴¹ i koji je svog vladara činilo slugom općeg dobra prestalo je postojati 1918. godine ostavljajući velike posljedice u Evropi. U isto vrijeme po cijeloj Srednjoj i Južnoj Evropi biće kreiran i nametnut, od strane novouspostavljenih narodnih režima mit o Austro-Ugarskoj kao tamnici naroda.⁴² S nestankom nadnacionalne vlasti Dvojne monarhije i u kratkotrajucem procesu ostvarivanja snova o čistim nacijama i etnički homogenim državama brojne narodnosne skupine postaju suviše i progonjene u svojim stoljetnim postojbinama. Versailles je u Srednjoj i Južnoj Evropi omogućio vlastite države za 60 miliona ljudi, ali je 25 miliona drugih pretvorio u manjine.⁴³ Ustanovljavanje *prava naroda* moralo je dovesti do nasilne *teritorijalizacije*. Uzalud su mnogi upozoravali da poželjan rezultat Prvog svjetskog rata ne treba biti svijet nacionalnih država.⁴⁴

Nakon ogromnog broja poginulih, ranjenih i stradalih u Prvom svjetskom rat na svim stranama ratišta, a u pokušaju da spasi od raspada Dvojnu Monarhiju car i kralj Karlo I je obećao autonomiju Mađarima, Česima i balkanskim narodima. I njegova abdikacija je došla prekasno jer su nacionalisti preuzimali vlast u svim zemljama.

⁴⁰ Apel vladi Sjedinjenih Američkih Država za *Demokratsku srednjoeuropsku zajednicu* su 1918. godine uputili češki (Masaryk osobito), poljski (među ostalima i Paraderewski), litvanski, ukrajinski i "jugoslavenski" predstavnici. Dunavski savez Eleméra Hantosa *bi okupljao Austriju, Mađarsku, Poljsku, Čehoslovačku, Jugoslaviju i Rumunjsku*. – Le Rider 1998, 93.

⁴¹ Le Rider 1998, 26, 27, 28.

⁴² U vremenu koje je uslijedilo poslije revolucije 1848. godine, tom najmračnijem dobu Austrijskog Carstva, u Češkoj su dva profesora izbačena s univerziteta. Carstvu su atribut *ugnjetačkog, nenarodnog režima* dodijelili kasniji *narodni režimi* koji su takvu skandaloznu represivnu carsku praksu usavršili do krajnjih razmjera, pa je u istoj Češkoj nakon 1968. godine 500.000 mahom intelektualaca otjerano s posla, 120.000 ljudi je emigriralo, 200 pisaca više nije moglo objavljivati i osuđeni su na *damnatio memoriae* (knjige su im izbačene iz biblioteka, a imena iz udžbenika i literature), 145 historičara je izgubilo posao, samo jedan fakultet praškog univerziteta je ostao bez 50 predavača. Vlast svake od *narodnih država* osnovanih na ruševinama *Dvojne Monarhije* dobila je tokom 20 stoljeća priliku da ovakvim sredstvima iskaže *pravednost narodne vlasti* i svaka ju je sa zadovoljstvom iskoristila *izazivajući pozitivne revalorizacije Habsburške Monarhije i otirući s nje oznaku "tamnice naroda"*. – Hanák 1998, 261. U pravu je M. Kundera kada kaže: *Nakon raspada austrijskog carstva Srednja Europa je izgubila svoj bedem*. (Kundera 1998, 206–nap. 17, 207.); a mi bismo Srednjoj Evropi iz njegove rečenice pribrojali i Jugoistočnu.

⁴³ Npr: *Mađarska se smanjila na trećinu, a blizu polovica Mađara dospjela je u tuđe zemlje*. – Konrád 1998, 173.

⁴⁴ Mazower 2004, 52.

Primirje je proglašeno 3. novembra 1918. godine jer su pripadnici regimenti; mađarskih, austrijskih, čeških, poljskih i hrvatskih redom dezertirali, što inače ni ranije nije bila rijetka pojava u carskoj i kraljevskoj armiji,⁴⁵ a hrvatski je *Zeleni kadar* bio tema Krležinih antiratnih djela. Nasuprot ovakvom rezultatu djelovanja nacionalno–oslobodilačkih propagandi na borbenu gotovost vojske Dvojne Monarhije u svim njezinim teritorijalnim sastavnicama stoji lojalnost pripadnika bošnjačkih regimenti,⁴⁶ na frontovima na Soči i Piavi za koje spomenik na vojničkom groblju u Lebringu kod Graza veli *da su do zadnjeg dana herojski branili zajedničku austrijsku otadžbinu*. Bošnjačke odanosti *Bogu, Caru i Carskom domu* i danas se sjećaju širom Austrije.⁴⁷ Kratki osvrt na Carstvo, njegovu ideju, filozofiju, teoriju, mistično–religijski aspekt i ideologiju carskog legitimiteta kakve su ustanovljene, razvijane i održavane u središtu treba nam omogućiti sagledavanje potpunih idejnih promjena, njihovih refleksija i ukorijenjenosti na periferiji; u Bosni i Hercegovini u kojoj su neki elementi, kao transformirani, ostali trajati i kada je Carstvo nestalo, a prepoznaju se i danas u evropskim integracijama kojima je bilo prethodnica. Radi se o povijesti ideja, kulture i umjetnosti, a ne o političkoj povijesti na koju se pozivamo minimalno, koliko je potrebno da se sagleda kontekst događaja unutar jednog procesa dugog trajanja koji se odvija u Centru, a čiji rezultati snažno zahvataju našu zemlju pri samom njegovom kraju kada još ima transformativnu moć. Radi se o prividnom konfliktu između mitološkog i ceremonijalnog na jednoj, i stvarnog na drugoj strani. Ne bavimo se stvarnom nego poželjnom slikom koju je Carstvo gradilo o sebi iz perspektive identiteta, mitološke i ceremonije stvarnosti, čiji cilj nije ni bio da odgovara političkoj stvarnosti. Paralelno egzistirajući stvarna i poželjna stvarnost tvore ukupnu stvarnost, koja je do prije par stoljeća smatrana “stvarnom” u istoj mjeri kao i ona zaista stvarna lišena elemenata poželjnosti. Savremena historiografija nastoji razdvojiti stvarno od poželjnog i izdvojiti ono konkretno. Nasuprot tome, heraldika i spomenička baština sa svojim reprezentativnim i samo sporedno političkim karakterom, kao i ceremonijal uopće, daju prednost poželjnome, što u neku ruku može stvoriti privid ideološki pristranog pristupa.

⁴⁵ Mak 2012, 84

⁴⁶ Pripadnici II bošnjačke regimente bili su u nacionalnom smislu raznorodni; Bošnjaci (u današnjoj nacionalnoj nominaciji), Hrvati, Srbi i drugi.

⁴⁷ Gingrich 1998, 105–117. O bošnjačkim trupama Zajedničke (Carske i Kraljevske) armije vidjeti: Schachinger, 1996; Blašković, 2000; Šehić, 2007; Neumayer i dr., 2008.

Heraldičko uprostoravanje ideologije (grbovi u auli Zgrade vojne pošte i telegrafa u Sarajevu)

S načelom na kojem je počivalo Carstvo – lojalnost vladaru i dinastiji, tokom četrdesetogodišnje austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini korišteni su različiti simbolički elementi za uprostoravanje ideologije. Zato su bili podizani spomenici, po uzoru na drugdje u Monarhiji, a posebno su otkrivani u vrijeme obilježavanja pedesetogodišnjice vladavine Franje Josipa na kojima je gotovo obavezno bio prikazivan u vojnoj uniformi, te uz neizbježan heraldički simbol Habsburgovaca.⁴⁸ Osim spomenika kao javnih simbola, vizualiziranje dinastičkog identiteta prakticirano je i sa heraldičkim obilježavanjem reprezentativnih zdanja, što je u slučaju Sarajeva bilo na nekoliko, najprije vojnih objekata u gradu. Od izgradnje *Zgrade vojne pošte i telegrafa* u Sarajevu, pa tokom cijele austro-ugarske uprave, njenu su aulu krasili reljefno izrađeni grbovi zemalja carske i kraljevske krune.⁴⁹ Nalazili su se na drugoj etaži između prozora, a iznad pilastera u prizemlju. Svaki od grbova nalazio se u reljefnoj kartuši i bio je okrunjen odgovarajućom krunom u skladu sa rangom zemlje kojoj je pripadao. Ukupno ih je bilo 18; po 9 s lijeve i desne strane bogato uramljene slike stojećeg cara i kralja Franje Josipa I kojoj je pripalo centralno mjesto cijelog prizora.⁵⁰

Grbovi (krunskih) zemalja su bili okrunjeni prema rangu koji je pojedina zemlja imala (kraljevstvo, nadvojvodstvo, vojvodstvo/markgrofovija), a kako je bio poznat stvarni izgled samo carske, ugarske, češke i bosanske krune ti su grbovi imali svoje izvorne krune, dok su sve ostale krune bile konfekcijske–stilizirane–standardizirane krune koje je heraldika usvojila za prikazivanje ranga vladara odnosno zemlje. Lijevo od slike cara (na važnijoj/heraldički desnoj strani) su *Mali* grb Carstva, te

⁴⁸ Sanski Most, Livno, Bijeljina, Bosanski Brod samo su neki gradovi u kojima je bio podignut spomenik Franji Josipu.

⁴⁹ Zgrada je izgrađena 1913. godine po projektu arhitekta Josipa Vancaša, Evidencioni karton zgrade Pošte, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

⁵⁰ Lijevo od slike cara (tj. na važnijoj/heraldički desnoj strani) nizali su se na tri unutrašnje fasade: 1. *Mali* grb Carstva na prsima dvoglavog orla (okrunjenog carskom krunom) i grbovi Franje Josipa I. kao vladara, 2. Bosne (s ljiljanovom krunom bosanskog kraljevstva), 3. Donje Austrije (s krunom nadvojvodstva), 4. Štajerske (s krunom vojvodstva), 5. Tirola (s krunom vojvodstva), 6. Kranjske (s krunom vojvodstva), 7. Koruške (s krunom vojvodstva), 8. Salcburga (s krunom vojvodstva), 9. Gornje Austrije (s krunom nadvojvodstva). Desno od slike kralja (cara) bili su njegovi grbovi: 1. Ugarske (s krunom ugarskog kraljevstva/krunom sv. Stjepana), 2. Hrvatske (s krunom kraljevstva), 3. Dalmacije (s krunom kraljevstva), 4. Moravske (s krunom markgrofovije/vojvodstva), 5. Češke (s krunom češkog kraljevstva/krunom sv. Vavrlava), 6. Galicije i Lodomerije (s krunom kraljevstva), 7. Bukovine (s krunom kraljevstva iako se radi o vojvodstvu), 8. Šlezije (s krunom vojvodstva), 9. Slavonije (s krunom kraljevstva). Razglednice s unutrašnjim izgledom aule Zgrade vojne pošte u Sarajevu vidjeti u Škoro 2002.

grbovi Bosne (kraljevstvo) i austrijskih zemalja (sve nadvojvodstva i vojvodstva); a desno od nje ugarskih (sve kraljevstva) i čeških zemalja (kraljevstvo, vojvodstvo i markgrofovija), te Bukovine.

Car i kralj na slici (koji je istovremeno i nadvojvoda i vojvoda i markgrof) je osoba koja povezuje/ujedinjuje *krunovine* u skladu s izrekom koja se pripisuje Franji Josipu I. “*Moji narodi – moje zemlje*”. Carska (austrijska) himna ili Narodna himna *Bože čuvaj našeg cara (i u njemu Domovinu/Otadžbinu)* je najbolji primjer funkcioniranja ideologije Carstva i uloge cara. U verziji na njemačkom jeziku korištenoj u doba careva Franje Josipa I i Karla I spominju se Bog, Car, Domovina – Zemlja, Kruna, Dinastija, Slava (u vidu lovorovog vijenca), (car kao naša) Ljubav i Sreća itd. Himna govori o caru i ni jedna zemlja, osim Austrije u smislu zajedničke domovine, se poimenice ne spominje.⁵¹ Kako se radi o narodnoj himni prepjevana je na jezike naroda Monarhije i tu opet s preovlađujućim pojmovima Car, Habsburška kuća itd, uz ponekad dodavanje Austrije, Neba. Pa i kada se spominju imena zemalja/naroda ona su opet samo u funkciji cara (kralja) prikazanog kroz regalije; u hrvatskoj verziji se govori o *sjaju hrvatske (tj. habsburške) krune*,⁵² a u mađarskoj kako *Mađar slavi habsburški tron*,⁵³ odnosno *Naše zemlje sveti habsburški tron*.⁵⁴ Iz jedne prethodne verzije himne (u kojoj se spominje i prijestolje) jasna je simbolika grba: *Iz njegovih grbova sija pravda*,⁵⁵ grbovi cara su sam car uz kojeg stoji epitet prema svima i svemu pravednog vladara što je i suština njegove vlasti i uloge.

Car (i dinastija) su temelj na kojima počiva država (monarhija). Kada se ukloni temelj carstva *krunovine* (zemlje koje pripadaju Kruni/caru/dinastiji) više ništa ne povezuje. One tada gube svojstvo zajednice utemeljene na činjenici da svakom od njih pojedinačno vlada ista osoba kao pravedni vladar i potrebne su nove nacionalne/nacionalističke ideologije da ih uvedu/objedine u različite nacionalne države.

S propašću habsburške države i uspostavom prve jugoslavenske države 1918. godine započinje uspostava nove politike sjećanja, transformacija kolektivnog identiteta. S tim u vezi uklanjanju se svi simbolički tragovi nekadašnje dinastije: slike cara i svi grbovi su uklonjeni/uništeni, pa tako i iz aule glavne sarajevske pošte; iako bi cijela prethodna reprezentativna struktura izgubila smisao, bila urušena i

⁵¹ Seidl 1880, 3–4.

⁵² U verziji I. Kršnjavoga govori se o Stjepanovoj kruni (mađarsku krunu sv. Stjepana su Hrvati smatrali svojom i prije nego što je pripala Habsburgovcima) – Kršnjavi 1986, 152.

⁵³ Watzatka 14. 3. 2018, 6.

⁵⁴ Nagy 2017, 52–53.

⁵⁵ Erk / Irmer 1839, 49.

samo uklanjanjem centralnog dijela; tj. slike cara, *Malog* grba Carstva i grba Ugarske kao ratnih neprijatelja i simbola/sinonima germanskih i ugarskih zavojevača. Svi bi (zemaljski) grbovi trenutačno dobili značenje kulturnih veza, ako već ne samo poštanskih destinacija, i ništa više od toga. Ipak, svi grbovi su zajedno s krunama, temeljito zbrisani, a njihova mjesta na kartušama brižljivo zaglađena gipsom.⁵⁶ Uništenje grbova u auli glavne sarajevske pošte simbolički je označilo kraj domovine koja se protezala od Lihtenštajna do iza Lavova i južno od Drezdena do Budve i kulturne zajednice u kojoj bismo osim jezika kojim govorimo maternjim smatrali barem još dva. Domovinska pripadnost pojedinca, dijela zajednice ili zajednice u cjelini zavisi od gravitacionog središta njihovoga života. Sa svakim proširenjem–uvećanjem–integriranjem, ali i suženjem–umanjenjem–dezintegriranjem nastaje i jedna nova, od prethodne veća ili manja, domovina za cijelu zajednicu.⁵⁷ Stjecanje nove domovine ne isključuje opstanak i one uže iz doba prije integracionog procesa, pa pojedinac ili dio zajednice može imati dvije domovinske pripadnosti, ali i još više u slučaju kulturnih utjecaja, kao u tom smislu policentričnoj Dvojnoj Monarhiji, pri čemu je evolucija domovine proces rađanja novih oblika života pod okriljem nove *Jedinstvenosti*,⁵⁸ jer tu se zaista radi o *višestrukom pluralizmu*,⁵⁹ *Europe domovinâ s maksimumom raznovrsnosti na minimumu prostora*.⁶⁰

Kraljevina SHS i njena nacionalna ideologija troplemenog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca) težila je kidanju prethodnih kulturnih veza i uspostavi uske kulture utemeljene na velikosrpskoj matrici; jer da nije tako postavljanje portreta novog kralja, kraljevskog SHS orla i grba Srbije na centralni dio riješilo bi stvar. Ovako su kao “žrtve pali” i grbovi zemalja koje su novom Kraljevstvu SHS pripale u cjelosti: Bosne, Hrvatske, Dalmacije, Slavonije, Kranjske; ili dijelom: Štajerske, Koruške; idejno bliske i savezničke Češke s Moravskom i Šlezijom; te od K.u.K. vlasti oslobođenih (sada poljskih, ukrajinskih i rumunskih) Galicije i Lodomerije te Bukovine.

Muke sa narodnim grbom

U novoj državnoj strukturi Kraljevini SHS nije bilo mjesta za *zemlje*. Njih je kao srednjovjekovni reliktni nenacionalnog i nadnacionalnog carstva zbrisala nova nacionalna ideologija troplemenog narodnog kraljevstva. Kada je povijesno pravo pobijeđeno od

⁵⁶ Radovi uklanjanja grbova u auli Pošte izvršeni su 1920. godine, za šta je bila angažirana građevinska firma M. Miladinovića. – Dato prema: Kurto 1998, 123.

⁵⁷ Sergejev 2007a, 19–20.

⁵⁸ Sergejev 2007b, 167.

⁵⁹ Hanák 1998, 266.

⁶⁰ Toruńczyk 1998, 230.

strane narodnog prava ni povijesni grbovi nisu više bili zemaljski (kao što su “*uvijek*” bili) nego su neki od njih postali narodni: jedan narodni štit sa tri plemenska polja.

Srbijanski su knjaževi i kraljevi potjecali iz naroda bez ikakvog plemenitog porijekla. Njihova ideologija (i porijeklom) narodne dinastije, kao i burna politička i ratna dešavanja, učinila je da se Srbi listom rano poistovjete s jednim simbolom i steknu osjećaj o narodnom grbu. I Hrvati su do stvaranja zajedničke južnoslavenske države već profilirali (zemaljske) simbole svojih triju kraljevstava, pa su jedan od njih, onaj šahirani Kraljevine Hrvatske, jednoglasno prometnuli u svoj narodni grb. Već 1916. godine prihvatila ga je i Ugarska, pa su u sklopu maloga carsko–kraljevskog grba u grbu Zemalja krune sv. Stjepana (iz koga su uklonjeni štitovi Dalmacije, Slavonije, Transilvanije–Erdelja–Sedmogradske, Bosne i Hercegovine i Rijeke) ostala samo tri štita; dva Ugarske i šahirani Hrvatske.⁶¹ Pri kreiranju zajedničkog grba troplemenog naroda 1921. godine pojavio se problem slovenačkog grba, pri čemu autori grba Josip Smodlaka i Ljuba Jovanović nisu imali baš jasnu predstavu o tome kako heraldički predstaviti Slovence.⁶² Kako je Kranjska bila jedina krunska zemlja čija se teritorija u cjelosti nalazila unutar Slovenije u sastavu Kraljevstva SHS i kako je ta zemlja bila središte slovenačke nacionalne misli Slovencima je zemaljski grb Kranjske najviše odgovarao kao simbol naroda.

Međutim, slovenačkom je narodu određen grb s položenim polumjesecom i prvobitno s jednom a kasnije s tri zvijezde i pored negodovanja nekih slovenačkih poslanika, uz obrazloženje poslanika Ljube Jovanovića: “Polumesec smo zadržali ispod sva tri grba u smislu toga, kako su izložila neka gospoda i time smo želeli dodeliti pravdu onoj našoj braći u našoj državi i onim našim državljanima, koji u polumesecu vide svoje obeležje, ...”.⁶³ Stvaranje novog identiteta i uspostava nove državno–nacionalne paradigme koja poništava sve staro moralo se vizuelno provesti dubokim rezom u samu srž heraldike i izvrtnjem njezinog značenja. Zemaljski grb Kranjske nije mogao postati *narodni* jer ga *narodno biće* (avanturistički pregaoci nacionalnog identiteta) nije prethodno ideološki obradilo. Pronalazak *narodne* heraldičke akrobatike bio je novi pojam: *simbol u kojem narod treba prepoznati*

⁶¹ Südland 1918, slika na unutrašnjoj naslovnici; Jareb 2010, 126, slika 175.

⁶² Oni su, naime, Sloveniju heraldički poistovjetili sa mitskom “starom Ilirijom”. Također čini se da se u vrijeme kreiranja državnog grba ipak postavljalo i pitanje da li će se njime predstavljati narodi ili možda zemlje. Prema R. Horvatu (Zastava i grb Jugoslavije, *Jutarnji list* 25. 12. 1918, 4.) “Polazilo se sa stanovišta da u grbu moraju biti obilježja Srba, Hrvata i Slovenaca. To je išlo nešto teže, jer svaka zemlja u Jugoslaviji imala je svoj poseban grb, a ako bi se u novi grb Jugoslavije strpalo grbove svih zemalja, koje čine državu Srba, Hrvata i Slovenaca nastao bi nekakav neprobavljiv ričet. Zato se uzelo samo ono, što je najljepše i najbitnije.” – Dato prema: Jareb 2010, 166, 242 nap. 336.

⁶³ Iz Zapisnika XIII. i XIV. sednice Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS 18. i 19. februara 1921. godine u: Jelinčić 2009, 173–178.

samog sebe i s njim se poistovjetiti. Grb je dobio novo (do tada nepoznato) značenje i ulogu koju ovdje zadržava sve do danas. U hibridnom slovenačkom narodnom grbu trebali su se *vidjeti* i Slovenci i bosanski (kao pleme *neprepoznati*) muslimani.

Od kraja oktobra 1918. (i odredbe o istovremenoj i istomjesnoj upotrebi slovenačke, hrvatske i srpske zastave kao *jedinstvenog privremenog državnog simbola*),⁶⁴ do Vidovdana (28. juna) 1921. godine (i ustavne definicije grba i zastave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca) javnost je svjedočila heradičkoj lakrdiji i teorijskom rasulu koje su priredili neuki autori i pregaoci vizualizacije novog tronacionalnog identiteta i državnog karaktera. Bosanski *zemaljski grb* je srećom odmah otišao u povijest,⁶⁵ te tako izbjegao biti predmetom poigravanja.

Tokom ta trideset i dva mjeseca Slovenci su imali tri *narodna grba*, a ni s *narodnim grbom* Hrvata, iako znatno ranije definiranim od strane nacionalne elite, stvari nisu išle lako. Uz uvijek aktuelno pitanje prvoga polja šahiranoga štita, desila se 3. februara 1919. godine, u najmanju ruku, neugodna provokacija ministra unutrašnjih dela Svetozara Pribičevića (koji je odgovornost prebacivao na Ministarstvo inostranih dela), kojom se u hrvatskom štitu pojavio dvostruki bijeli križ protumačen kao *srpski patrijaršijski* ili *arpadpvsko-ugarski* (također *patrijaršijski*, samo *carigradski*).⁶⁶ U cijeloj ovoj, skoro trogodišnjoj, nadrealnoj tragikomediji samo srpski *narodni grb*, iz razumljivih razloga, nije bio predmetom poigravanja.

Muke sa grbom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca manifestirale su se i na njenom novcu; važnom atributu svake države. Prvo je emitiran kovani novac s odlukom o puštanju u opticaj krajem 1920. godine.⁶⁷ Na njegovim aversima ne stoji ni naziv države koja ih izdaje, ali stoji grb Kraljevstva SHS koji svojim likovnim rješenjem (oblikom plašta, repa orla, položajem male krune iznad glava dvoglavoga orla a preko vrha štita, kao i oblikom obje krune) ne odgovara ni ranijem (grb Kraljevine Srbije) ni kasnijem zvaničnom uzorku (grb Kraljevine SHS / Jugoslavije).⁶⁸ Na ovim kovanicama se u dnu

⁶⁴ Uputstvo Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu iz 1918. godine nalaže upotrebu srpske, hrvatske i slovenačke zastave zajedno, do kreiranja jedinstvene zastave nove države. – ABiH, NVzBiH, nov. 1918, Kut. 2, Br. 13622 Prez.

⁶⁵ Isto uputstvo Narodne vlade za BiH iz 1918. predviđa uklanjanje starih simbola. – ABiH, NVzBiH, nov. 1918, Kut. 2, Br. 13622 Prez.

⁶⁶ Jareb 2010, 167–168.

⁶⁷ Naredbu Ministra finansija o puštanju ovog novca u opticaj donose *Službene novine* br. 276 od 11. XII. 1920. godine. Dato prema Mandić 2013, 56.

⁶⁸ Prvi kovani novac s grbom Kraljevstva SHS bili su apoeni od 5, 10 i 25 para s 1920. kao godinom kovanja autora Josepha Prinza (avers) i Adolfa Hofmanna (revers). Iz Beča, gdje su kovani, dopremljeni su, prema pisanju novina *Balkan* (Beograd, 11. XII. 1920.), u našu Kraljevinu u prvoj polovini decembra 1920. godine, a prema novinama *Edinost* (Trst, 20. II. 1921.) pušteni su u opticaj početkom 1921. godine. Dato prema Mandić 2013, 56.

štita grba nalazi kranjski orao. S obzirom na uobičajeno trajanje procesa dizajniranja i pripreme kalupa za kovanje odluka o njihovoj izradi morala je biti donesena početkom 1920. ili čak još 1919. godine. Sam dizajn grba je produkt bečke kovnice pa je i pristup dizajnera–gravera, odnosno značenje tri grba na štitu, odgovarao onome u austrijskim zemljama; radi se o zemaljskim grbovima Srbije, Hrvatske i Kranjske (Slovenije), a ne o *narodnim* grbovima Srba, Hrvata i Slovenaca. Dakle pristup je još uvijek imperijalni–austro-ugarski; grbovi zemalja, a ne naroda.⁶⁹ Grbu neimenovane države na kovanicama izrađenim u Beču slični, prema ukupnom izgledu, grb Kraljevstva SHS kakav je nacrtao arhitekt Pero Popović i koji je, kao provizoran, prihvaćen na sjednici Ministarskog savjeta kojom je 28. februara 1919. godine predsjedavao regent Aleksandar. Razlike u odnosu na grb na bečkim kovanicama su ipak očigledne u obliku plašta i obaju kruna, izostanku ljiljana na Popovićevom rješenju i naravno u grbu Slovenaca koji je kod Popovića štit s položenim polumjesecom i jednom peterokrakom zvijezdom.⁷⁰ Popovićev je crtež u stvari *veliki grb*–grb s krunom i plaštom u koji je postavljen *mali grb* riješenje kojega J. Smodlaka pripisuje sebi i Lj. Jovanoviću.⁷¹

Inače grb trojednoga naroda na prvom papirnom novcu Kraljevstva/Kraljevine SHS iz perioda 1919./1920. ponovno je prilično neujednačen kada je u pitanju grb Slovenaca, pa je taj narod predstavljen uz položeni polumjesec s jednom peterokrakom ili tri šesterokrake zvijezde.⁷² Kako iz ovog najranijeg službenog novčarskog materijala Kraljevstva/Kraljevine SHS vidimo, od samog početka pa zadugo, su istovremeno postojala tri grba koja su trebala označavati Slovence. Ta konfuzija je posljedica stvaranja *narodnoga* grba koji je i kao pojam i sadržina nespojiv s temeljima heraldike koja poznaje samo *osobne* i iz njih izvedene *zemaljske* grbove, ali i posljedica neprirodnog pretvaranja imperijalne države svih podanika u (tro)narodno kraljevstvo.

Prva južnoslavenska država nastala je nakon završetka Prvog svjetskog rata u okolnostima pada velikih carstava, te usvajanja nacionalnog modela kao primarnog u stvaranju država, pa je tako i nova država trebala svoj heraldički znak. Konačno

⁶⁹ Prema habsburškoj–carskoj matrici skrojen je grb dinastije Karadorđevića s nemanjićkom krunom bez srpskog orla. Sa zemaljskim grbom Kranjske u donjem polju štita govori o trima zemljama, a ne narodima, ujedinjenim pod jednom carskom, nemanjićkom, krunom. Upotreba grba dinastije je zabilježena 1918. na kraljevskoj zastavi i 1932. godine na zastavi koju je kralj Aleksandar I dodijelio ratnim invalidima. – Peić Čaldarović / Stančić 2011, 173, 267 slika 131; Jelinčić 2009, 183.

⁷⁰ Jareb 2010, 169, slika 213.

⁷¹ Jareb 2010, 165–166.

⁷² S položenim polumjesecom i jednom peterokrakom zvijezdom na novčanicama od 1/2 i 10 dinara. s datumom 1. II. 1919; u opticaju od 26. XI. 1919, odnosno 21. II. 1920. godine), a s položenim polumjesecom i tri šesterokrake zvijezde na novčanicama od 10, 100 i 1000 dinara (s datumima 1. XI. 1920. i 30. XI. 1920; u opticaju od 5. VIII. 1922, 1. I. 1925. i 11. IV. 1923. godine. – Višćević 2011, 868, 872, 873, 877 i 879.

kreiran nakon dosta “muka”, činio ga je štit sa križom i četiri ocila (predstavljao Srbe), šahovska polja sa naizmjeničnim crveno-bijelim poljima (predstavljao Hrvate), dok su rješenje za Slovence bile tri šesterokrake zlatne zvijezde iznad mladog mjeseca. Sve to bilo je uklopljeno pod krunu Karađorđevića tako da je predstavljao jednu cjelinu. Grb je uz ostale simbole, posebno spomenike trebao prerasti, postati snažan identitetski “kod” za kolektivno povezivanje.⁷³ Međutim brojne prepreke stajale su na putu stvaranja jedinstvenog, zajedničkog identiteta svih onih koji su živjeli u Kraljevini SHS. Tragičan, a u slučaju naših prostora i konačan, raspad heraldičke teorije započet krajem oktobra 1918. kao početkom kreiranja novog vizuelnog državnog i narodnog identiteta pod vodstvom srpske nacionalne elite doživljava svoju apoteozu s grbom kralja Petra II u emigraciji.⁷⁴

Promjenljiva sjećanja i spomenici kratkog trajanja

U procesu kreiranja novog odnosa prema prošlosti te potrebe da se radi na integracijskim sadržajima nove države nakon 1918. godine svaki preostali simbolički trag prethodne države biće uklonjen, promijenjen ili reduciran.⁷⁵ Uz uklanjanje austro-ugarskih simbola i spomenika sa javnih prostora, od kojih je najpoznatiji slučaj bio demontiranje Spomenika umorstva, posvećenog ubijenim Franzu Ferdinandu i Sofiji u atentatu 1914. godine, tada se kreiraju novi praznici, grade novi spomenici, novi rituali, mijenjaju nazivi ulica, ukazuje na odgovarajuće dijelove prošlosti, te uklanja sve ono što smeta, remeti novi zamišljeni kolektivni identitet. Nova

⁷³ O odnosu između sjećanja i identiteta: Gills 2006, 171–195.

⁷⁴ Osoba koja samu sebe na povelji tri puta (u naslovu, pečatu i potpisu) oslovljava kao *Kralj Jugoslavije*, i nikako drukčije, na istu povelju stavlja svoj grb iz kojega se čita da je kralj Srbije i Jugoslavije. Na prsima okrunjenog dvoglavog orla je raskoljeni štit (okomito podijeljen na dvoje): I.) grb Srbije (križ s četiri ocila); II.) grb Jugoslavije (1. *narodni grb Srba*, 2. *narodni grb Hrvata*, 3. *narodni grb Slovenaca*). Isti grb; grb Srbije–*narodni grb Srba*; dolazi dva puta u grbu Petra II i dat mu je prioritet u odnosu na grb Jugoslavije (u kojem također uživa prioritet u odnosu na grbove drugih dvaju naroda). Drugim riječima: Srbija koja je dio Jugoslavije uživa prioritet nad Jugoslavijom čiji je dio; a Petar II kao kralj Srbije i Jugoslavije uživa prioritet nad samim sobom–heraldička farsa bez premca. Bivši kralj Petar II Karađorđević je vrijeme, dok je Jugoslavijom vladao Josip Broz Tito, provodio u egzilu u Engleskoj, Francuskoj, Italiji i Sjedinjenim Američkim Državama. Svoje česte finansijske probleme ublažavao je dodjeljivanjem plemstva imućnim strancima u zamjenu za značajne novčane priloge. Povelje o dodjeli plemićkog ranga i titule izdavao je kao *Njegovo Kraljevsko Veličanstvo kralj Jugoslavije* i opremao svojim neuglednim tekstualnim *kraljevskim* pečatom od zlatkastog papira bez heraldičkog znaka kao i grbom. O povelji kojom Petar II dodjeljuje 22. marta 1962. godine *naslov Markiz od Vâljeva sa svim toj časti pripadajućim pravima i privilegijama* Georgeu Arvidu Edmondu Lymanu vidjeti u: Jovanovich 2019, 54, 56.

⁷⁵ Već u novembru Narodna vlada za BiH dala je uputu svim nivoima vlasti i institucijama o skidanju grbova, slika i simbola stare vlasti. – ABiH, NVzBiH, nov. 1918, Kut. 2, Br. 13622 Prez.

politička realnost nije dozvoljavala postojanje simbola kako se naglašavalo tuđinskih, nenarodnih režima zbog čega sa javnih prostora nestaju svi identitetski, vizuelni tragovi nastajali u prethodnim osmanskim i austro-ugarskom razdoblju. Nisu sačuvani ni “vitezovi u željezu” spomenici nastajali u toku Prvog svjetskog rata, posvećeni poginulim bosanskohercegovačkim pripadnicima austro-ugarske vojske. Bili su postavljani širom Bosne i Hercegovine kao i u ostalim dijelovima Monarhije kao dio izgradnje sjećanja na poginule vojnike, ali i kao dio humanitarne akcije za porodice poginulih.⁷⁶ Izgrađeni kao drvene skulpture, u njih su se, po određenoj shemi zakivali ekseri koje bi kupovali građani, tvoreći na taj način vitezove u željezu, a novac dobiven od kupovine eksera išao bi u fond za pomoć porodicima poginulih vojnika, njihovoj djeci i udovicama. Sarajevski vitez u željezu stajao je na mjestu današnjeg spomen-obilježja Vječna vatra,⁷⁷ sa idejom da se prebaci na jednu od visinskih, dominantnih kota iznad grada, ispod samog podnožja Trebevića.⁷⁸ Rezultat rata obesmislio je ideju da pripadnicima poražene vojske opstane ovakav spomenik. Iako ovi spomenici (vitezovi u željezu) nisu u sebi nosili simboličku snagu i značaj kakvu su predstavljali spomenici Franji Josipu, nego su bili izraz pomena na “obične” poginule vojnike, ali shodno novim okolnostima morali su biti uklonjeni. Ti spomenici, posvećeni slavenskoj braći koji su se u historijskim zbivanjima našli kao žrtve na drugoj strani rata nisu mogli preživjeti jer se nisu mogli uklopiti u strategiju integracije države preko biranih, selektiranih događaja iz prošlosti ili datuma proklamovanih kao važnih u novoj kulturi sjećanja.⁷⁹ U najboljem slučaju rijetki spomenici poginulim vojnicima, austrougarske vojske, domaćim ljudima; Bošnjacima, Hrvatima, Srbima i drugim mogli su se sačuvati i preživjeti turbulentna politička vremena na ponekom osamljenom mjestu kakva su bila groblja.⁸⁰

Pobjeda u Prvom svjetskom ratu potakla je isticanje atmosfere slavlja nacionalnog ujedinjenja, ali sjećanje na žrtve uglavnom je bilo rezervirano za pobjedničku srpsku vojsku i njene vojnike dok su svi oni ne tako malobrojni Južni Slaveni, kao pripadnici poražene vojske, bili isključeni iz kolektivnog sjećanja i komemorativnih praksi. Oni koji su se borili ili služili u austrougarskoj vojsci bili su smatrani svojevrsnim priljepkom oslobođenja i ujedinjenja, bili su zaboravljeni i odsutni sa spomenika i

⁷⁶ Baotić 2018.

⁷⁷ Rekognosciranje tačnog mjesta lokacije sarajevskog viteza u željezu uradio je arhitekta i historičar Amer Sulejmanagić na osnovu upoređivanja starih fotografija sa razglednicom sa motivom sarajevskog “željeznog viteza” Upoređivala se proporcija, elementi zgrade u pozadini, njeni detalji i ukrasi, te se može potvrditi da je bio postavljen na mjestu današnjeg spomenika Vječna vatra, u Titovoj ulici.

⁷⁸ Berger 3. 8. 1917, 241–243, tab. 31.

⁷⁹ Kuljić 2006, 113.

⁸⁰ Jedan od takvih je spomenik Umirući lav na lokaciji groblja na Koševu u Sarajevu.

spomen-ploča koji su se podizali nakon 1918. godine.⁸¹ U novoj kolektivnoj memoriji herojski uzori bili su poginuli borci srpske vojske, dinastija Karađorđević - kraljevi Petar I i Aleksandar I, a primarno mjesto u službenom narativu dobija kosovski mit. Insistiranje na značaju kosovskog mita i odabir Vidovdana za glavni praznik nove države i dan sjećanja na poginule pripadnike srpske vojske demonstrira primjer “jednosmjernosti” u politici sjećanja Kraljevine SHS, od 1929. godine Kraljevine Jugoslavije, a sa kojim su se osim srpskog naroda svi ostali teško mogli identificirati.⁸² To posebno važi za muslimane koji su kroz sadržaj kosovskog mita bili interpretirani, označeni otpadnicima, izdajnicima pradjedovske vjere. Preovladavanje srpske nacionalne historije u službenoj memoriji, narativa o oslobodilačkoj srpskoj vojsci i njenih žrtava u ratu bilo je u značajnom dijelu u neskladu sa postojanjem drugačijeg, složenog naslijeđa rata, različitih iskustava, sjećanja i potrebom da se stvori jedinstvena jugoslavenska kultura sjećanja.⁸³

U nastojanju i radu na homogenizaciji državne zajednice poslužili su i spomenici koji su kroz ličnosti kraljeva Petra i Aleksandra bili prezentirani širom jugoslavenskih prostora. Dinastija Karađorđevića vizualizirana je simbolom nove državne zajednice, a isticanje vladarskih ličnosti bio je jedan od najznačajnijih vidova uprostoravanja državne ideologije, posebno nakon smrti kralja Petra 1921. godine, kada započinje proces njegove heroizacije, a što rezultira nizom podignutih spomenika.⁸⁴ U Bosni i Hercegovini gradovi Bijeljina, Bosanska Krupa, Jajce, Travnik, Banja Luka, imali su spomenike Petru, na nekim mjestima kao u Livnu postavljeni su na postamentima na kojima je nekada stajao Franjo Josip, manifestirajući jasnu simboličku zamjenu dinastije i države. I druge simboličke intervencije u javnom prostoru imale su isti zadatak kao što je npr. bila promjena naziva gradića Varcar Vakufa u Mrkonjić Grad po nadimku kralja Petra zadobijenom u toku njegovog učešća u Ustanku 1875. godine u Bosni i Hercegovini, kojom se uz podizanje spomenika zaokruživao narativ o kralju, junaku i borcu za nacionalno oslobođenje. Za razliku od većih jugoslavenskih gradova Sarajevo i pored dugogodišnje inicijative nije uspjelo realizirati ideju podizanja monumentalnog spomenika Kralju Oslobodiocu. Uređenje centralnog sarajevskog trga sa spomenikom Petru bilo je osujećeno ratnim zbivanjima 1941. godine, a njegovi spomenici podignuti ranije i drugdje u Bosni i Hercegovini, bili su nakon 1945. godine u okolnostima izgradnje nove države uklonjeni.⁸⁵

⁸¹ Njumen 2018, 172.

⁸² Čolović 2016, 297–316.

⁸³ Jezernik 2018, 248.

⁸⁴ Manojlović Pintar 2014, 263.

⁸⁵ Čusto 2011, 229–238.

Uvođenje šestojanuarske diktature značilo je još izražajnije nametanje integrativnog jugoslavenstva, pa su shodno tome uloga i lik kralja Aleksandra bili korišteni u kreiranju politike sjećanja ne samo putem njegovih izgrađenih spomenika, nego i kroz druge sadržaje kao što su proslave njegovog rođendana, izgradnja čvrstih veza sa pokretom jugoslavenskih sokola i drugih udruženja, proslave Vidovdana, nazivi ulica i drugo putem čega je nastajala memorijalna slika u kojoj je Aleksandar personificirao samu ideologiju nacionalnog jedinstva. Sa njegovim ubistvom 1934. godine puni izraz dobila je politika sjećanja koja je njegov lik i pridodati mu epitet kralj mučenik, još snažnije koristila za utemeljenje zamišljenog jugoslavenskog identiteta. Složeno naslijede rata, insistiranje na narativu oslobodilačke srpske vojske, kosovski mit, te službeni narativ o dinastiji Karađorđević, kao osnov kulture sjećanja Kraljevine Jugoslavije uz stalno nacionalno trvenje, ekonomsko-političke krize i pitanje uređenja države biće jedan od razloga nemogućeg, neuspješnog prihvatanja sadržaja integrativnog jugoslavenstva.⁸⁶ *Ideologija slavenskog svijeta*, jedna od političkih mistifikacija XIX stoljeća, je bila podloga nezadovoljnim nacijama za uništenje Carstva pri čemu *nisu shvaćale da je ono, uz sve svoje manjkavosti, nenadomjestivo* i da tako *izolirane, sebične i prepuštene same sebi nacije Srednju Evropu pretvore u regiju malih i slabih država*,⁸⁷ u kojima, uz nacionalnu romantiku,⁸⁸ caruju *slavodobitni nacionalizam, kult nacionalne države, bezuvjetna odanost naciji, netolerancija prema "drugima" i nedostatak minimalnog osjećaja za regionalni ili europski identitet*.⁸⁹

Odnos prema heraldičkom naslijeđu kroz vrijeme i društvo (sudbina grbova na pročeljima sarajevskih objekata)

Za razumijevanje procesa koji su tokom XX stoljeća uticali na često mijenjanje, oblikovanje kulture sjećanja, identitetske transformacije grada mogu nam poslužiti i primjeri prepoznatljivih objekata grada koji su tokom vremena (od izgradnje pa do danas) imali istu ili sličnu namjenu, ali na kojima se na različite načine putem heraldičkih znakova interveniralo sa ciljem prenošenja poruka, simbola i kreiranja kolektivnih identiteta u javnom prostoru.

U uskoj vezi sa simbolikom centralnog dijela aule zgrade pošte, kao vojnog objekta posebne funkcije i značaja (slika cara, *Mali grb* Carstva i grb Ugarske) stajao

⁸⁶ O slojevitim, različitim pogledima na jugoslavenstvo: Perović i dr. (ed.) 2017.

⁸⁷ Kundera 1998, 196, 199.

⁸⁸ Nacionalna romantika je *poezija birokracije nacionalne države* XIX. stoljeća u kojoj se *osjeti vonj kancelarije i vojničke čizme*. – Konrád 1998, 187.

⁸⁹ *Pobjednički mali narodi, puni pohlepe za neopravdanim dobitcima, prilično su premašili opravdane zahtjeve za samoodređenje i suverenitet*. – Hanák 1998, 269–270.

je grb na vojnom objektu Komanda 15. korpusa,⁹⁰ (bivša Ženska gimnazija). Kako se radilo o dijelu strukture Austro-ugarske armije i unutar nje Zajedničke armije (Carske i Kraljevske–K.u.K.) zgrada Komande korpusa bila je označena reljefnim grbom Carstva–orao s carskom krunom. Grb je nakon propasti Austro-Ugarske ukonjen, a njegovo je mjesto unutar sačuvanih floralnih motiva zaglađeno gipsom i ostalo prazno sve do danas. Zgrada je nakon 1918. godine služila u vojne svrhe, nove–jugoslavenske vojske, a od 1935. godine bila je Ženska gimnazija.⁹¹

U okviru Zajedničke armije sve četiri bosanskohercegovačke pješadijske regimente kao i jedini BH streljački–*lovački* bataljon imale su (kao i Tirolska streljačka–*lovačka* regimenta) poseban status pa su objekti koje su koristili; npr. Filipovića kasarna (danas kasarna Bistrik) i Oficirska kasina (Dom Armije–danas Dom Oružanih snaga BiH); bili označeni zemaljskim grbom Bosne i Hercegovine okrunjenim bosanskom (Ijljanovom) krunom. I ti su grbovi s promjenom vlasti i ideologije 1918. godine zbrisani. Iznad glavnog ulaza u Filipovića kasarnu danas je prazan zaglađeni prostor na mjestu nekadašnjega grba.

Uklanjanje grbova (habsburškog i *zemaljskog* bosanskog) samo je slijedilo “novo stanje na terenu”; uspostavu Kraljevine SHS koja se osim na simboličku odrazila i na mnogo širu promjenu identiteta Sarajeva. Zgrada Oficirske kasine i njena glavna dvorana (korištena i za koncerte, priredbe, itd.) je u smislu heraldičkog “pospremanja” prošla tako što je u periodu 1918–41. godine bila označena grbom prve jugoslavenske države, spomen-bistama kraljevskog para Karađorđevića (Marija i Aleksandar) te portretom kralja Aleksandra I.⁹² Unatoč nepoznanici ko je/su autori spomen-bisti kraljevskog para,⁹³ jasno je da je uporedo sa uprostoravanjem jugoslavenske ideje tekao proces koji se odrazio na umjetnost, odnosno na tok stvaranja zajedničke jugoslavenske kulture.⁹⁴ Značajan angažman u tom procesu dali su kipari, stvarajući spomenike ne samo Karađorđevićima, nego i druge u kojima se prepoznavala državna mitologija utemeljena na narativu Vidovdana, kao što je Vidivdanski ciklus Ivana Meštrovića najznačajnijeg i tada veoma angažiranog jugoslavenskog kipara. Pored kipara, slikari i drugi umjetnici dali su svoj doprinos u

⁹⁰ Adaptaciju i dogradnju na zapadnom djelu zgrade radio je arhitekta Josip Vancaš 1898. godine: von Vancas 3. 5. 1901, 397–398, (421).

⁹¹ Jusić 2015, 9.

⁹² Fotografija koncerta Sarajevske filharmonije iz 1932. godine u sali Oficirske kasine pokazuje grb Kraljevine, spomen-biste Marije i Aleksandra Karađorđevića, te portret kralja Aleksandra. – fotodokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

⁹³ Zbog nečitljivosti fotografije pretpostavka je da je portret Aleksandra I. replika slike Paje Jovanovića.

⁹⁴ Vučetić 2009, 701-714.

duhu integrativne jugoslavenske kulture sjećanja, stvarajući djela inspirirana činom ujedinjenja i stvaranja zajedničke države.⁹⁵ Taj isprepleteni, povezani odnos u kojem su umjetnici stvarali djela u skladu sa službenim narativima ili potrebama režima, prisutan je i u kasnijim periodima.⁹⁶ Rezultat je to važnosti i uticaja umjetnosti u kreiranju nacija i kolektivnih identiteta.

Na mjestu bosanskohercegovačkog grba na fasadi zgrade Oficirske kasine zbrisanog s padom Austro-Ugarske je u doba socijalizma izrađen reljefni grb Socijalističke republike Bosne i Hercegovine u kojem se prepoznao vrijednosni sistem države nastale nakon Drugog svjetskog rata. U njoj je koncept jugoslavenstva bio drugačiji, no jednako veliki značaj u SFRJ, kao i prethodnim državama imala je vojska. Značaj Jugoslavenske narodne armije podcrtavao se narativom o njenom nastanku u revoluciji i Narodnooslobodilačkoj borbi, zbog čega je i glavna dvorana Doma armije od 1947. godine zadobila novo vizuelno ruho, bila oslikana prikazima scena iz Drugog svjetskog rata.⁹⁷ Oslikavanjem četiri velike zidne plohe radovima slikara Ismeta Mujezinovića na temu važnih događaja rata i revolucije: Ustanak 1941, Prelaz preko Neretve, U slavu boraca sa Sutjeske i Oslobođenje Jajca 1943. sa reljefnim grbom Socijalističke republike BiH oblikovanom u duhu "socijalističke heraldike" na pročelju zgrade Doma armije zaokruživao se narativ o društvenim, ideološkim vrijednostima na kojima je počivala nova jugoslavenska zajednica. Angažiranje jednog od najznačajnijih bosanskohercegovačkih slikara i partizana Ismeta Mujezinovića od strane Moše Pijade, visokopozicioniranog i uticajnog političara i nakon okončanja rata, danas nam govori o posebnoj brizi i interesu za formiranje kulture sjećanja bazirane na antifašističkoj borbi, socijalističkoj revoluciji, bratstvu i jedinstvu i Titu.⁹⁸ Takva socijalistička kultura sjećanja bila je građena skoro pedeset godina i svoj izraz, naročito u javnom prostoru, ostavila je kroz spomenike. Međutim, od devedesetih godina XX stoljeća, sa velikim političkim promjenama, biće potrebno vrlo malo da se promijeni odnos prema prošlosti Drugog svjetskog rata,⁹⁹ pa je grb SR BiH grubo stučen 1992/93. godine i to tako da su njegovi obrisi

⁹⁵ U Umjetničkoj galeriji BiH u Sarajevu, inv br. 94, čuva se slika bosanskohercegovačkog slikara Todora Švrakića pod nazivom *Slavoluk*, nastala 1919. godine inspirirana ujedinjenjem Južnih Slavena na kojoj je naslikan grb Kraljevine SHS i na kojoj se vijore zastave nove države.

⁹⁶ Radi ilustracije slikar P. Jovanović uradio je službeni portret kralja Aleksandra I, ali u svom slikarskom opusu ima i portrete Franje Josipa I i Tita, a kipar A. Augustinčić, poznat po spomeniku Maršalu Titu, radio je spomenike posvećene kraljevima Petru i Aleksandru itd.

⁹⁷ Bosna i Hercegovina, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, Odluka o nacionalnom spomeniku, Historijski spomenik– Oficirska kasina (Dom Vojske Federacije, Dom Armije) u Sarajevu, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, 97/07.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Čusto 2013.

ostali na fasadi Doma armije sve do danas, a pri nekoj budućoj obnovi mogli bi se izgubiti i ti preostali tragovi i da sve bude poravnato.¹⁰⁰ Tokom zadnjeg rata, opsade Sarajeva i kratko iza nje na tom mjestu je provizorno bio postavljen limeni grb Republike Bosne i Hercegovine, šest ljljlana s desnom kosom gredom,¹⁰¹ u skladu sa odabirom i upotrebom ljljlana kao novog simbola sa kojim se započinju identificirati Bošnjaci.¹⁰² U to vrijeme i zgrada je nosila naziv Dom ljljlana.

Bez obzira na *neheraldičnost socijalističke heraldike*; jer su grbovi socijalističkih država, iako imaju heraldičku funkciju, kao i u brojnim drugim zemljama otrgnuti od heraldičke tradicije,¹⁰³ prema kojoj nema grba bez štita;¹⁰⁴ i ona, kao dokument duha svoga vremena, zaslužuje biti sačuvana. Međutim, uništenjem jedinog reljefnog grba SR Bosne i Hercegovine na zgradi Doma Armije i njoj je nanescena neprocjenjiva šteta.¹⁰⁵ U rušilačkom naletu brisanja simbola *jednouljla* stradao je grb države na čije se tradicije antifazišizma i zavnobihovskog poimanja Bosne i Hercegovine i danas pozivaju nosioci vlasti koji su ga zbrisali.

S uništavanjem nekih od najreprezentativnijih primjera heraldike na sarajevskim fasadama, kao rezultatom čestih smjena režima, javna heraldika je zapala u jadno stanje i krizu iz koje se nikada neće izvući. Jedan primjerak bosanskog *zemaljskog grba* (štit s rukom sa sabljom) kao heraldička fasadna plastika preživio je na zgradi u ulici Muvekita br. 11.¹⁰⁶ On, tako "usamljen", svjedoči o odnosu prema heraldičkom spomeničkom

¹⁰⁰ Fotodokumentacija Kantonalnog Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo.

¹⁰¹ Ustanove su u doba Kraljevine Jugoslavije obilježavane limenom bijelim ovalnim pločama s državnim grbom i nazivom institucije, što je nastavljeno i u Banovini i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. – Jareb 2010, 238 slika 383; Peić Čaldarović / Stančić 2011, 192, 275 slika 155. Slična je bila i praksa u doba socijalizma samo su ploče bile pravougaonog oblika, od drugog materijala i s manjim državnim grbom.

¹⁰² Hašimbegović 2010.

¹⁰³ Smith W. 1982, 6.

¹⁰⁴ Grb je u stvari štit uređen, opremljen, oslikan, obojen prema pravilima heraldičke teorije i jedino je štit obavezan element grba.

¹⁰⁵ Za razliku od ovog bosanskohercegovačkog primjera uništavanja heraldičkih simbola socijalizma stoji potpuno drugačiji primjer iz Slovenije. Naime u predvorju zgrade državnog parlamenta Slovenije do danas je očuvana freska Historija Slovenaca, autorski rad umjetnika Slavka Pegova, na kojoj se vidi i grb Federativne Narodne Republike Jugoslavije. – Državni zbor Republike Slovenije, Dostupno na: https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/ODrzavnemZboru/Umetnost/Freska!/ut/p/z1/hU7NDoIwGHsarvs-QHHzNo0S_zh4AXcxQOYgAUbGdII-P7zyaaGxPTdu0IKAAMZSPVpW21UPZeX0RyXWVnec7QxoiTdkWOWaniMURbtYJ5P-8Cwtv4AxxhD6KteuLqniCZUCziSlnomWAYLd77fK, (3. 2. 2020.)

¹⁰⁶ Zgrada u ulici Muvekita 11. je izgrađena 1895. godine po projektu K. Paržika kao Bosansko-hercegovačka narodna dionička banka. Nešto kasnije u njoj je bilo sjedište Trgovačke škola: Branka Dimitrijević, Arhitekt Karlo Pažik, doktorska disertacija, Sarajevo, 1989. kao i *Sarajevski*

naslijeđu, ali također govori i da je prethodno opisano neprijateljstvo prema grbovima, poimanju njihovog značenja i značaja učinilo razumijevanje heraldike i njenih detalja nepoznanicom čak i onima koji su se s njom susretali u svom stručnom djelovanju.¹⁰⁷

Ništa nije bilo heraldički prirodnije od toga da grb cara i kralja kao vladara Bosne i Hercegovine (*zemaljski grb* BiH) ode u povijest s nestankom Carstva i Kraljevstva i s odlaskom zadnjeg legitimnog vladara kojemu su i *zemlja* i *grb* pripadali. S te tačke gledišta dobro je da taj grb (i iz njega izvedena zastava) nisu korišteni ni u jednom kasnijem državnom aranžmanu, jer ni jedan nije imao sadržaj koji bi tim simbolima odgovarao. Kako Bosna i Hercegovina koju su označavali ipak nije nestala ti simboli nisu u heraldičkom smislu postali *napušteni* da bi mogli pripasti nekom drugom *državnom ili zemaljskom entitetu*, a ni vladara koji je takvu dodjelu jedini mogao izvesti više nije bilo. Kasnije sistematsko uništavanje tih grbova nije ništa drugo do zločin nad kulturnim naslijeđem i brisanje povijesti u javnom prostoru.

Uklanjanje grbova sa fasada, posebno onih u osnovi benignih–neutralnih znakova povezanih s Dvojnomo Monarhijom, nije bio samo sarajevski specifikum.¹⁰⁸ Njihovo je padanje bilo “žrtvovanje” radi državnih, nacionalnih ideologija koje su se smjenjivale stvarajući nove identitete.

Grb i zastava BiH u sastavu FNRJ/SFRJ riješeni su u skladu s idejom jugoslavenskog socijalističkog federalizma i prema pravilima tzv. socijalističke heraldike. Grb s crvenom petokrakom je bio satavljen od šumskih grančica, crvene vrpce, tvorničkih dimnjaka, žitnog klasja i siluete kraljevskog i avnojevskog grada Jajca. Zastava je, bez bosanskohercegovačkih simbola, bila crvena s jugoslavenskom socijalističkom

---

list, 26.8.1897. Tada je naziv ulice bio Ćukovića ulica (prema srpskoj porodici koja je u istoj ulici imala svoje kuće). Od okončanja Drugog svjetskog rata pa do devedesetih godina XX stoljeća ulica je nosila naziv Veselina Masleše. Sačuvani zemaljski grb u ulici Muvekitu br. 11, uz djelimično očuvani (bosanska ljljanova kruna) u ulici Danijela Ozme br. 2, potvrda je da je stajao na administrativnim zgradama Zemaljske vlade, njenim direkcijama i uredima i da je služio za njihovo označavanje.

¹⁰⁷ Ibrahim Krzović (Krzović 2004, 99.) ne navodi grbove i ne nalazi uopće za shodno pomenuti one u Glavnoj pošti iako su u članku koji je koristio jasno navedeni kao “Wappenschilder der Reichsteile und deren Kronländer”. – v. Vancaš 13. 4. 1917, 113. Također, I. Krzović zemaljski grb Bosne na zgradi Filipovića kasarne poistovjećuje s imperijalnim oznakama, navodeći podatak da je “rješenje fasade Filipovićeve kasarne bilo u duhu imperijalne arhitekture” (Krzović 2004, 91). Pristup heraldičko–spomeničkom naslijeđu kao nevažnom, njegovo neprepoznavanje ili pogrešno konzervatorsko tretiranje uočljiv je i u recentnoj glavnoj izložbenoj postavci Muzeja Sarajeva “BiH u austro-ugarskom periodu”. Potpuno neznački i proizvoljno su promijenjene boje grba Grada Sarajeva i *Malog* grba Carstva (na kojem su još uklonjene ili prepravljene obavezne carske regalije) na izvornim ovalnim tablama Poglavarstva grada Sarajva i Vladnog povjerenika za Grad Sarajevo. Uz to su još i boje podloge potpuno proizvoljne.

¹⁰⁸ U Zagrebu je na gradskim fasadama kruna sv. Stjepana uklonjena sa svih grbova Trojedne Kraljevine. – Jareb 2010, 164.

torbojnicom u kantonu i poručivala (prema heraldičko–veksilološkoj teoriji) da je BiH podložena Jugoslaviji i da se nalazi pod njenom zaštitom što je, imajući u vidu ondašnje unutarjugoslovenske odnose, u neku ruku odgovaralo stvarnosti. Za vrijeme Dvojne Monarhije i socijalističke Jugoslavije zemaljski–državni simboli Bosne i Hercegovine nisu bili namijenjeni za upotrebu među stanovništvom. U doba austro–ugarske uprave su korišteni za ceremonijalne svrhe i službeno označavanje zemaljskih pripadnika i dokumenata. U FNRJ/SFRJ su egzistirali u sjeni jugoslavenskih simbola posvećenih kroz sport, reprezentaciju i građansku religiju formiranu od NOB–a, revolucije i *bratstva i jedinstva*, prema čemu su i sami bili skrojeni.¹⁰⁹

U osnovi vlasti Kraljevine SHS–Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Jugoslavije nisu baštinile ni razvijale arhitektonsku heraldiku, pri čemu se za vrijeme socijalizma na grbove i njenu primjenu u javnom prostoru često gledalo kao na relikat srednjovjekovne prošlosti i feudalnog doba. Obje Jugoslavije su intenzivnije koristile druge, snažne simboličke izraze, slijedeći obrazac koji se već prepoznao, svojevremeno ustanovio u korištenju lika cara i kralja kao simbola dinastije Habsburgovaca i vlasti koja se protezala na sve njihove zemlje. Taj kolektivni, vezivni, identitetski simbol srušen je 1918. godine, ali ne i njime ustanovljena matrica koju su, kao vrlo korisnu, prihvatili kasniji režimi. Car i kralj je zamjenjen novim simbolom, Aleksandrom Karađorevićem–personifikacijom ideologije unitarnog jugoslavenstva, a potom s krupnom društveno–političkom promjenom 1945. godine koja donosi drugačije narative prošlosti, simbolom “besmrtnog” oca / tvorca Druge Jugoslavije, Josipa Broza Tita.

Grb na pročelju Gradske tržnice u Sarajevu

Tokom prošlosti resimbolizaciju su osim objekata vojne namjene doživjeli i drugi objekti na kojima su se nalazili heraldički znakovi. Takvih primjera nema mnogo, ali i u njima se prepoznaje “nepravolinijsko kretanje”, odnosno često mijenjanje kolektivnog identiteta i sjećanja u javnom prostoru.

Grb Grada Sarajeva ukrašavao je pročelje zgrade Gradske tržnice (*Markthalle*) od kada je sagrađena 1895. godine. O porijeklu grbova Bosne i Hercegovine i Grada Sarajeva korištenih u doba austro–ugarske uprave neće se raspravljati u ovome radu, samo ćemo napomenuti da imaju višestoljetnu starost. Sama činjenica da se neki simbol koristio u vrijeme austro–ugarske uprave, u Kraljevini Jugoslaviji i SFRJ bila je dovoljna da bude okarakteriziran kao strani znak, zbog čega je mogao biti uklonjen.

¹⁰⁹ Sulejmanagić 2019b, 80. i nap. 13.

Međutim, grb Sarajeva je preživio sve do 1970. godine,¹¹⁰ kada je povodom dvadesetpetogodišnjice oslobođenja promijenjen i te godine prikazan na prigodnoj poštanskoj marki.¹¹¹ Stari grb nije bio predmet devastacije u doba socijalizma (uostalom preživio je sve do danas na par drugih objekata u gradu),¹¹² ali je ovaj na zgradi Tržnice nestao zajedno s cijelim pročeljem koje je srušeno i zamjenjeno novim *savremenim*, još prije početka Drugog svjetskog rata.¹¹³ Prilikom obnove gradskih objekata u osamdesetim godinama vraćeno je *staro* pročelje s *novim socijalističkim* grbom na kojem su Miljacka, Latinska ćuprija, Vratničke kapije i iznad peterokraka zvijezda—prema svojoj prirodi, naravno, crvena.¹¹⁴ Povratak *starog* grba (dvije okresane grane, predstavljene i kao strijele ili slično, s okrunjenim glavama crnaca i grbom Ilirije u srcu štita) na Tržnicu desio se nakon zadnjega rata, iako kao zvanični gradski grb još uvijek važi onaj *socijalistički* osiromašen za crvenu zvijezdu.

Grb na ugaonom istaku zgrade Raher&Babić kod Katedrale u Sarajevu

Od vremena izgradnje, u austro-ugarskom periodu, na tornju ugaonog istaka zgrade Raher&Babić nalazi se reljefni grb Trojedne kraljevine (Hrvatske, Dalmacije i Slavonije). Grb je okrunjen stiliziranom—standardiziranom kraljevskom krunom i smješten u kartuši s trakama i floralnim ukrasima. Sam po sebi ovaj grb nije na ovim prostorima predstavljao *strano tijelo*; ni identitetsko, jer su istovjetne heraldičke predstave brojne na objektima hrvatskih gradova, ni ideološko, s obzirom na pripadnost vlasnika i uže okruženje objekta—Katedrala te s tim u vezi političko opredjeljenje kruga oko tadašnjeg vrhbosanskog nadbiskupa,

¹¹⁰ Stari grb je korišten i 1969. godine, a prikazan je u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 5. tom P–Sjo*, MCMLXIX, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 615.

¹¹¹ Godine 1969. i 1970. navršavalo se 25 godina od oslobođenja glavnih gradova jugoslavenskih socijalističkih republika i tim povodom je izdat set od šest poštanskih maraka; svaka s grbom jednog njih. Dok su grbovi Ljubljane, Zagreba i Beograda ostali oni stari—tradicionalni obogaćeni crvenom peterokrakom zvijezdom; na sarajevskom grbu je korišten rigidni postupak jugoslavenskog socijalizma namijenjen gradskoj heraldici provincijskih gradova i onih koji pretodno nisu imali svoj grb.

¹¹² Jedan takav stoji i danas na fasadi zgrade u Sarajevu, u ulici Ferhadija broj 27.

¹¹³ Bosna i Hercegovina, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, Odluka o nacionalnom spomeniku, Historijski spomenik—Gradska tržnica (Markale, ili Markthalle) u Sarajevu, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, 75/08.

¹¹⁴ Upravo se ovdje ogleda rigidni postupak jugoslavenskog socijalizma prema gradskoj heraldici. Dok se značenje starog grba nije trebalo objašnjavati, jer on naprosto znači samo jedno i to: *Sarajevo*, elementi socijalističkog grba su zahtijevali detaljna objašnjenja, jer se npr. sarajevsko rješenje moglo odnositi na bilo koji grad koji ima stare kule i kroz koji teče rijeka što obavezno znači da preko nje mora prelaziti most. Heraldička inventivnost socijalizma je u velikom broju slučajeva rezultirala dodavanjem vrpce s imenom da bi se uopće znalo kojem gradu grb pripada.

niti je nosio krunu sv. Stjepana što bi zahtijevalo hrvatsku nacionalnu reakciju.¹¹⁵ Stoga nije podijelio sudbinu prethodno opisanih primjera sarajevske javne heraldike i pao kao žrtva zvanične ideološke akcije smjene nepoželjnih simbola sa svakom promjenom vlasti, te se održao sve do današnjih dana. Kako se osim *zvaničnih* događaja i *nezvanične* devastacije heraldičke i uopće spomeničke baštine (koje na svoju ruku vrše pojedinci u sukobu sa simbolima tuđeg identiteta) jedna takva poduzeta upravo na ovom grbu zaslužuje biti spomenuta. Restauratorskom *intervencijom* pri obnovi fasada objekta (obavljenog u doba socijalizma) namjerno je umanjena čitljivost i izvorna poruka grba. Reljefnost lijeve (heraldički desne–važnije) strane grba Trojednice nje u potpunosti uklonjena ali je znatno smanjena tako da se od tada grb Hrvatske jedva raspoznaje, a s njim je stradala i “*nedužna*” slavonska kuna kojoj su ostali samo zadnja noga i rep. Nepoznati *restaurator* nije dalmatinski grb ocijenio kao *opasan* pa su tri leopardove glave zadržale izvornu reljefnost i jasno se uočavaju i danas.

Zaključak

Sarajevo ne predstavlja reprezentativan primjer upotrebe heraldike u javnom prostoru, ipak ona je uz ostale simboličke znakove, posebno spomenike, predstavljala tokom prošlosti izraz različitih promoviranih kolektivnih identiteta. Bez obzira u kojim državnim okvirima se manifestirala bila je pod uticajem vladajuće politike i njenog vizeulnog nametanja u kojem se može pratiti često prevrednovanje, rez sa prethodnim društvom, ali i kontinuitet obrasca kojom se gradila upotrebom i predstavljanjem uloge vladara (u tri lika i tri različite države: car Franjo Josip, potom kralj Aleksandar i Tito). Razlikovale su ih poruke, drugačije “složena” simbolika u zadani idejni i politički okvir. Svaka državna zajednica koja je smjenjivala drugu nastojala je brisati tragove one prethodne.

U tom procesu rušili su se stari, a gradili novi spomenici, zaboravljali stari, a kreirali novi praznici i važni datumi, gradili slavluc, ukrašeni zastavama i grbovima pripadajućih država u čast “prelomnih” događaja i važnih ličnosti,¹¹⁶ pomno se osmišljavale kolektivne ceremonije (sletovi, nošenje Zublje u čast kralja Petra I i Štafete mladosti za Tita, itd), samo sa drugačijim narativom/sadržajem. Koliko god su Prva i Druga Jugoslavija bile potpuno drugačije države one su u politici sjećanja koristile, zapravo slijedile model ustanovljen već u austro-ugarskom periodu, pri čemu su

¹¹⁵ Vidjeti napomenu 108.

¹¹⁶ Npr. drveni slavluk u čast dolaska Franje Josipa I 1910. i drveni slavluk izgrađen u čast ujedinjenja 1918. godine u Sarajevu. – Fotodokumentacija Kantonalnog Zavoda za zaštitu kulturno–historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

intenzivno upotrebljavale svoje simbole i na taj način gradile svoj poredak kolektivnog identiteta. Obje države su kroz sistem kulture sjećanja i uspostavljene ceremonije vršile svojevrsnu državnu indoktrinaciju pri čemu su se ugledale na međunarodne uzore.¹¹⁷ One su podizanjem spomenika, upotrebom heraldike, bez obzira na idejno-politički okvir svoga djelovanja i promovirane društvene vrijednosti gradile lojalnost i legitimitet. Također, zajedničko im je bilo nastojanje da se odmaknu od onoga što je Austro-Ugarska u širem srednjoevropskom smislu značila.

U traganju za odgovorom kakve su bile jugoslavenske države, kakvo je njihovo naslijeđe, za Drugu Jugoslaviju se pojavljuju analogije sa Austro-Ugarskom monarhijom – brojnost naroda koji su živjeli i u jednoj i u drugoj državi i “Tito kao posljedni Habsburgovac”, onaj koji je vladao sa osam različitih naroda i obuzdavao njihove antagonizme.¹¹⁸ Također, u jugoslavenskoj ideji, prikazivanoj kao izraz nacionalnih težnji, poneki istraživači su prepoznavali novu verziju “austrijske ideje”, sredstvo da se na okupu drže brojni narodi.¹¹⁹

S tim u vezi, možemo li Bosnu i Hercegovinu kao multinacionalnu zemlju posmatrati kao prežitak carskih modela Osmanskog i Austro-Ugarskog? Naime, takvo stanje su manje ili više poštovala, bilo zbog međunarodnih ugovora bilo zbog ideologije, i kasnije države unutar kojih je egzistirala i koje su joj na neki način garantirale opstojnost. Kad se u Članu 2 Ustava NR BiH iz decembra 1946. godine kaže: “*Narodna Republika Bosna i Hercegovina, ostvarena u svojoj oslobodilačkoj borbi i zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije kao narodna država, i izražavajući, na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje i na ujedinjenje s drugim narodima, slobodnu volju svog naroda bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti, ujedinila se na osnovu načela ravnopravnosti sa ...*”¹²⁰ misli li se isto ono što je mislio car i kralj? I da li se “carska ideja pojma *narod*” mogla nazirati u prijedlogu da *ruka koja drži mač* bude u grbu koji će predstavljati Bosnu i Hercegovinu u vrijeme socijalističke Jugoslavije?¹²¹ U prvom Ustavu NRBiH, ipak, nije bilo mjesta za definiciju iz tačke 5. Rezolucije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH–a koja je kao temelj poslužila da se na konstitutivnosti i suverenosti tamo navedenih naroda krene u proces *teritorijalizacije prava triju naroda* kojim je Bosna i Hercegovina sa zakašnjenjem od 77 godina doživjela sudbinu Srednje i Južne Evrope i oprostila se od svoga austrijskog carskog naslijeđa, i u neku se ruku se vratila na, doduše modificirani, sistem mileta jednog prethodnog carstva.

¹¹⁷ Manojlović Pintar 2004, 85–101.

¹¹⁸ Britanski historičar A. J. P Taylor, prema: Kuljić 2004, 213.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ *Pet godina narodne države*, 1948, Beograd: Kultura, 99.

¹²¹ Hoare 2019, 436–437.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH) – Fond: Narodna vlada za BiH (NVzBiH), novembar 1918, Kutija 2, Broj 13622, Prezidijal.
2. Bosna i Hercegovina, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, Odluka o nacionalnom spomeniku, Historijski spomenik–Oficirska kasina (Dom Vojske Federacije, Dom Armije) u Sarajevu, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, 97/07.
3. Bosna i Hercegovina, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, Odluka o nacionalnom spomeniku, Historijski spomenik–Gradska tržnica (Markale, ili Markthalle) u Sarajevu, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, 75/08.
4. Državni zbor Republike Slovenije, Dostupno na: https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/ODrzavnemZboru/Umetnost/Freska/!ut/p/z1/hU7NDolwGHsarvs-QHHzNo0S_zh4AXcxQOYgAUbGdIIP7zyaaGxPTdu0I-KAAMZSPVpW21UPZeX0RyXWVnec7QxoiTdkWOWaniMURbtYJ5P-8Cwtv4AxxhD6KteuLqniCZUcZiSlnomWAYLd77fK, (3. 2. 2020.)
5. Evidencioni karton zgrade Pošte, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno–historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.
6. Fotodokumentacija Kantonalnog Zavoda za zaštitu kulturno–historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.
7. The National Gallery, London, NG 3099.
8. Umjetnička galerija BiH, Sarajevo, inv br. 94.

Literatura

1. Baotić, A. 2018, *Skulptura u BiH za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918. doktorski rad* Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu–Odsjek za povjest umjetnosti.
2. von Bartenstein, J. C. 1802, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen Illyrischen Nation in kaiserl. königl. Erblanden* Frankfurt–Leipzig.
3. Berger, H. 3. 8. 1917. Zur Errichtung eines Kriegerdenkmals in Sarajewo, *Der Bautechniker* XXXVII 31, Wien: Verein der österr. Zement–Fabrikanten, Verein der Baumeister im Königreiche Böhmen, Verein der Baumeister in Mähren und Schlesien, Verein der Baumeister in Kärnten, Verein der Baumeister in Steiermark, Verein Deutscher Baumeister in Böhmen, 241–243, tab. 31.

4. Blašković, P. 2000, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu* Wien–Lovran: Gesellschaft Bosnischer Akademiker in Österreich–Cambis d.o.o.
5. Božić, I. i dr. 1972, *Istorija Jugoslavije* Beograd: Prosveta.
6. Čolović, I. 2016, *Smrt na Kosovu polju* Beograd: Biblioteka XX vek–Knjižara Krug.
7. Čusto, A. 2011, Spomenici i ideniteti na primjeru sarajevskog Trga Oslobođenja “Alija Izetbegović”. U: Kamberović, H. (ed.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju– Zbornik radova knjiga 2*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 229–238.
8. Čusto, A. 2013, *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-45. i 1992-95.*, Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo–Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.
9. Čusto, A. Kultura sjećanja i spomenici Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini–kao jabuka razdora, *rad u pripremi za štampu*
10. Dimitrijević, B. 1989, *Arhitekt Karlo Paržik*, doktorska disertacija, Sarajevo
11. Dirlmayer U. i dr. 2009, *Kratka istorija Nemačke* Beograd: Albatros plus.
12. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 5. tom P–Sjo*, MCMLXIX, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
13. Erk, L. / Irmer, W. 1839, *Die deutschen Volkslieder mit ihren Singweisen Viertes Heft* Berlin: Plahn’sche Buchhandlung.
14. Gills, R. J. 2006, Pamćenje i identitet–povijest jednog odnosa. U: Brkljačić M. / Prlenda S. (ed.), *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Tehnička knjiga, 171–195.
15. Gingrich, A. 1998, Frontier Myths of Orientalism–The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe. U: Baskar, B. / Brumen B. (ed.), *Mediterranean Ethnological Summer School Vol. II Piran, 1996–Zbornik*. Ljubljana: Inštitut za multikulturne raziskave, 99–127.
16. Hadžibegović, I. 2004, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
17. Hanák, P. 1998, Razmatranje ideje Srednje Europe. U: Le Rider, J. 1998, *Mittleuropa* Zagreb: Barbat, 261–272.
18. Hašimbegović, E. 2010, From (Pure) Christian to (Exclusively) Muslim Symbol or How the Golden Lily got Green The Lily in Bosnia and Herzegovina. Rad prezentiran na: *Mediterranean Research Meeting*, Firenza–Montecatini Terme: European University Institute.

19. Hoare, A. M. 2019, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* Zenica: Vrijeme.
20. *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58164> (6. 4. 2020.)
21. Isailović, N. 2019, Pogled iznutra i pogled sa strane–Percepcija srednjovjekovne bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima. U: Duranović, E. i dr. (ed.), *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku–pristupi i perspektive Zbornik radova*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu–Institut za historiju, 33–57.
22. Jareb, M. 2010, *Hrvatski nacionalni simboli* Zagreb: Alfa d.d.–Hrvatski institut za povijest.
23. Jelinčič, Z. 2009, *Slovenska grb in zastava* Tržič: Učila International.
24. Jezernik, B. 2018, *Jugoslavija, zemlja snova*, Beograd: Biblioteka XX vek.
25. Jovanovich, M. N. 2019, A few notes about grants of titles of nobility by modern Serbian Monarchs, *Nobiltà–Rivista di Araldica, Genealogia, Ordini Cavallereschi* (XXVI) 148, Milano: Istituto Araldico Genealogico Italiano, 43–60.
26. Jusić, S. 2015, *Žuta zgrada pored Miljacke–JU Srednja škola poljoprivrede, prehrane, veterine i uslužnih djelatnosti* Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo.
27. Konrád, G. 1998, Dobro je putovati. U: Le Rider, J. 1998, *Mitteleuropa* Zagreb: Barbat, 169–188.
28. Kršnjavi, I. (Krtalić, I. prir.) 1986, *Zapisci (iza kulisa hrvatske politike) knjiga 1*. Zagreb: IKRO Mladost.
29. Krzović, I. 2004, *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini* Sarajevo: Sarajevo Publishing.
30. Kuljić, T. 2004, *TITO–sociološkoistorijska studija–(Drugo dopunjeno izdanje)* Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka “Žarko Zrenjanin”.
31. Kuljić, T. 2006, *Kultura sećanja–terorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* Beograd: Čigoja štampa.
32. Kundera, M. 1998, Tragedija Srednje Europe. U: Le Rider, J. 1998, *Mitteleuropa* Zagreb: Barbat, 189–208.
33. Kurtaran, U. 2006, *Osmanli–Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526–1791) magistarski rad*, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi–Sosyal Bilimler Enstitüsü.
34. Kurto, N. 1998, *Arhitektura Bosne i Hercegovine–razvoj bosanskog stila* Sarajevo: Sarajevo Publishing–Međunarodni centar za mir.

35. Lukinich, I. s.a., A három részre szakított ország. U: Domanovszky S. (ed.), *Magyar művelődéstörténet III*, Budapest: Magyar Történelmi Társulat, Dostupno na: <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/37.html> (19. 4. 2020.)
36. Mandić, R. 2013, *Metalni novac kovan na području bivše Jugoslavije od 1700. godine do danas* Beograd: U.G. Kupola.
37. Mak, G. 2012, *U Evropi–Putovanje dvadesetim vijekom* Sarajevo: buybook.
38. Makuljević N, 2011, Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini. U: Kamberović, H. (ed.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju– Zbornik radova knjiga 2*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 213–227.
39. Manojlović Pintar O, 2004, Tito je stena–(Dis)kontinuitet vladarskih predstavljanja u Jugoslaviji i Srbiji XX veka, *Godišnjak za društvenu istoriju IX* sv. 2-3, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 85–101.
40. Manojlović Pintar, O. 2014, *Arheologija sjećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989* Beograd: Čigoja–Udruženje za društvenu istoriju.
41. Mazower, M. 2004, *Mračni kontinent–Europsko dvadeseto stoljeće* Zagreb: Prometej.
42. Nagy, I. 2017, Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte, *Aetas–Történettudományi folyóirat* 4/2017, Szeged: AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület, 21–62.
43. Neumayer C. i dr. 2008, *Des Kaisers Bosniaken – Die bosnisch–herzegowinischen Truppen in der k.u.k. Armee – Geschichte und Uniformierung Von 1978 bis 1918* Wien: Militaria Verlag.
44. Njumen, Dž. P. 2018, *Jugoslavija u senci rata, vojni veterani stvaranje nove države 1903-1945* Beograd: Službeni glasnik.
45. Peić Čaldarović, D. / Stančić N. 2011, *Povijest hrvatskoga grba*, Zagreb: Školska Knjiga.
46. Perović, L. i dr. (ed.) 2017, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
47. *Pet godina narodne države*, 1948, Beograd: Kultura.
48. Le Rider, J. 1998, *Mitteleuropa* Zagreb: Barbat.
49. Schachinger, W. 1996, *Bošnjaci dolaze! – Elitne trupe u K.u.K. armiji 1879–1918* Lovran: Cambi d.o.o.
50. Seidl, J. G. 1880, *Job. Gabr. Seidl's gesammelte Schriften Fünfter Band*, Wien: Hans Max.

51. Sergejev, D. 2007a, Teorijske pretpostavke i karakteristični društveni procesi. U: Sergejev, D. (ed.), *Hrvatska i Europa–Korijeni integracija Zbornik radova*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk–Hrvatsko sociološko društvo, 13–22.
52. Sergejev, D. 2007b, Nekoliko pitanja značajnih za istraživanje pojave integracije u historiji. U: Sergejev, D. (ed.), *Hrvatska i Europa–Korijeni integracija Zbornik radova*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk–Hrvatsko sociološko društvo, 159–169.
53. Smith, A. 2018, *Pius Aeneas Redux: Pius II, Enea Silvio Piccolomini, PAN. Rivista di Filologia Latina* 7 n.s. (2018), Palermo: Università degli Studi di Palermo–Dipartimento Culture e Società, 151–161.
54. Smith, W. 1982, *Zastave i grbovi svijeta* Zagreb: ČGP Delo OOUR Globus.
55. v. Südland, L. (Ivo Pilar) 1918, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg–Übersichtliche Darstellung des Gesamt–Problems* Wien: Manzsche K.U.K. Hof–, Verlags– und Universitätsbuchhandlung.
56. Sulejmanagić, A. 2009, Oživjelo bosansko znakovlje. U: Škoro, M. *Pozdrav iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Dom, 20–31.
57. Sulejmanagić, A. 2018, Kraljevski oratorij katedrale Svetog Vita u Pragu kao izvor za heraldiku naših zemalja i pitanje izvornosti, *Bosna Franciscana* 48, Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 103–126.
58. Sulejmanagić, A. 2019a, Međudjelovanje na granici–primjer bosanskoga grba/ Interactions on the Border–The Case of the Arms of Bosnia, *Grb i zastava* 26, Zagreb: Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo, 5–6.
59. Sulejmanagić, A. 2019b, Simboli građanske religije–kako se određuju i koriste–primjer Bosne i Hercegovine, *Fakti i artefakti–Zbornik radova Historijskog muzeja BiH* 13, Sarajevo: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, 75–103.
60. Šehić, Z. 2007, *U smrt za cara i domovinu* Sarajevo: Sarajevo Publishing.
61. Škoro, M. 2002, *Pozdravi iz Sarajeva* Sarajevo: Graphic Car.
62. Taylor, A. J. P. 1990, *Habsburška monarhija 1809-1918*. Zagreb: Globus.
63. Toruńczyk, B. 1998, O kraljevima i duhovima. U: Le Rider, J. 1998, *Mitteleuropa* Zagreb: Barbat, 209–236.
64. von Vancas, J. 3. 5. 1901. Das K. u. K. 15. Corps–Commando–Gebäude in Sarajevo, *Der Bautechniker* XXI 18, Wien: Verein der österr. Cement–Fabrikanten, Verein der Baumeister im Königreiche Böhmen, Verein der Baumeister in Niederösterreich, 397–398, (421).
65. v. Vancaš, J. 13. 4. 1917. Militär~, Post~ und Telegraphen~Amtsgebäude in Sarajevo, *Der Bautechniker* XXXVII 15, Wien: Verein der österr. Zement–

- Fabrikanten, Verein der Baumeister im Königreiche Böhmen, Verein der Baumeister in Mähren und Schlesien, Verein der Baumeister in Kärnten, Verein der Baumeister in Steiermark, Verein Deutscher Baumeister in Böhmen, 113–115.
66. Višćević, Z. 2011, *Kovanice i novčanice Jugoslavije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Makedonije – 2. izd.* Rijeka: Numizmatičko društvo “Castua” Kastav.
67. Vučetić, R. 2009, Jugoslavenstvo u umjetnost i kulturi–od zavodljivog mita do okrutne realnosti (Jugoslovenske izložbe 1904.–1940.), *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 41, 3, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 701–714.
68. Watzatka, Á. 14. 3. 2018, Kései hódolat a magyar nemzetnek: Liszt Ferenc Magyar Király–dala (DOI 10.26113/LFZE.2018.5). Predavanje na konferenciji: *Liszt Ferenc: A Magyarok istene*, Budimpešta: A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpontja, 1–23. Dostupno na: <http://www.lisztmuseum.hu/hu/rolunk/kutatokozpont/> (3. 4. 2020.)
69. Zöllner, E. / Schüssel, T. 1997, *Povijest Austrije* Zagreb: Barbat.

Amer Sulejmanagić, Amra Čusto

Imperial Ideology and its later Derivatives in the Processes of Collective Identity Building since the end of the 19th Century to the Present with Examples of Affirmation, negation and copying in Sarajevo

Summary

The topic of the paper is the modern method of identity–building that emerges in Bosnia and Herzegovina with the advent of the Dual Monarchy and is expressed through the emperor and dynasty, ceremonies, monuments, *lands coats of arms* and flags while promoting *land identity*; as well as the fate of these building elements in the regimes that followed. It starts with the idea, philosophy, theory and mystical–religious aspect of the Empire; ideology of imperial legitimacy; dynastic ideology and *Habsburg mission*, and comes to the *functioning imaginary community* united in an emperor with politically limited power embodied in a *multiplicity of homelands*; the Emperor with *his lands* and *his peoples*. The transformation of the Empire are followed, the development, the appropriation of the idea, the dissolution, rebirth, confrontation of national problems and the practices of their solving to the destruction of the Empire and its consequences which were tried to be justified with the creation of the *myth of the dungeon of nations* and eventually the revitalization of the imperial heritage as the *idea of Central Europe*. Bosnia (and Herzegovina) has been followed in the orbit of empires since the earliest ceremonial testimonies, through the establishment of a new of ceremonial paradigm through the artistic, sculptural and heraldic affirmation of imperial ideology with the advent of the Dual Monarchy and the revival of old Bosnian symbols. Within this, it is indicated to the apparent conflict between political and ceremonial, and to the relationship of Bosnia and Herzegovina and Bosniaks (of that time) to the Empire until the very end. After the Empire, in the three–tribe kingdom and the socialist federation, the old vessels contain new contents, and the usage of imperial, formally negated, paradigm was continued by the Karadjordjevic dynasty and Tito, by taking over the imperial ceremonies in altered forms through new art, sculpture and heraldry enriched with completely new inventions, the until then unknown term *peoples coat of arms* and *unheraldic socialist heraldry*. Yugoslavia, by its multinationality, was very similar to the Dual Monarchy, and because of its successful management, Tito deserved the epithet of the last Habsburg. The notion of the emperor and *his peoples* is on the ideological plane replaced with the relationship *without intermediary* between the leader and the people, for which King Alexander, introduced the dictatorship

as a formal justification, but the Tito officially did not. The loyalty to the leaders is shown by the people by the mass manifestations of bearing a torch or a baton. During this period, the artistic, sculptural and heraldic legacies of every previous regime were thoroughly destroyed, so the *land coat of arms* survived only in traces in the *Land capital* till today, and not so much of sculptures and paintings. In 1946. Bosnia and Herzegovina got a new flag, coat of arms and constitution. While the flag does not even have any of Bosnian–herzegovinian symbols and indicates that it is subjected to and under the protection of Yugoslavia, one of the coat of arms proposals tried to give the breath of new life into the old *land coat of arms*, and the constitution itself insisted on the pattern of *peoples as land subjects* from the imperial era. Bosnia and Herzegovina was the remnant of the empire. The Constitutions that followed the one from 1946. adopted the *ZAVNOBIH* matrix and abandoned the one of *land people*. With the death of the *people* and the triumph of the *nations* and return to the *millet system* of an previous empire; the territorialization of nations came in exactly the same way as it did in the countries of Central and Southeastern Europe after the collapse of the Dual Monarchy. It was the final farewell of our country to its imperial heritage. The relationship to the order of remembrance, heraldic and sculptural heritage, as well as their treatment through the changing regimes that followed the imperial, continued in a new *society without ideology*; it had not much left to destroy; only one coat of arms of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina.